

ઓપિનિયન

યો વૈ ભૂમા તત્ સુખમ્।

તંત્રી : વિપુલ કલ્યાણી

પુસ્તક : 15 • પ્રકરણ : 01 • સળંગ અંક : 169

26 એપ્રિલ 2009

શેષ લવાજમ : £22.92 / £36.67

'અહં કરિષ્યે'

• ધીરુબહેન પટેલ

કોઈ પણ યજ્ઞકાર્યની શરૂઆત 'અહં કરિષ્યે' એ શબ્દોથી થાય છે. એમાં દૃઢ નિશ્ચય, અડગ પુરુષાર્થ અને ધ્યેયનિષ્ઠાનું બળ હોય છે. એનાથી પ્રેરાયેલો મનુષ્ય આડુંઅવળું જોયા વગર એકધારા ઉત્સાહથી આગળ વધે છે. વિદ્યો એને રોકી શકતાં નથી, ટીકાકારોના ઉપાલંબ કે કટાક્ષની એને કશી અસર થતી નથી, કોઈ પણ પ્રલોભનો એની ગતિ રોકવા સમર્થ નથી હોતાં અને આખરે એક એવી અમૂલ્ય ક્ષણ આવે છે જ્યારે આ આખા આયામનો કર્તા આપમેળે અટકી જાય છે, એ જુએ છે કે કરવા ધારેલું કાર્ય પૂરું થઈ ગયું છે.

રમેશ તન્ના અને ગુજરાતીવિક્સિકોનનાં ગુણ ગાતાં ધીરુબહેન પટેલ

આરાધ્ય દેવ છે, ભલે તેઓ ગમે તે ધર્મ પાળતા હોય. કારણ કે રામ એટલે સત્યનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ, રામ એટલે ન્યાયના કઠોર માર્ગ પર જરાયે વિચલિત ન થતાં પંથ કાપનાર ચિરપ્રવાસી, રામ એટલે કર્તવ્યનો મર્મ સમજનાર અને મર્યાદાનું સદૈવ પાલન કરનાર રાજવી - જોજો, આ દશરથપુત્ર રામના જીવનપ્રસંગો ઈતિહાસનું કે પુરાણનું કલેવર ધારણ કરીને આવે તેથી ભરમાશો નહીં, દરેકના હૃદયમાં જે રામ વસેલો છે, જે હંમેશાં આપણી રક્ષા કરે છે. શું કરવા યોગ્ય અને શું નહીં કરવાયોગ્ય તેનું માર્ગદર્શન કરે છે, અને જીવનના અંતકાળે પણ

એ વખતે એના મનની સ્થિતિ કેવી

હોય ? અહંકારની, અવસાદની, ખાલીપાની કે હર્ષની ? મૂળે એ માણસ કેવો છે એની પરીક્ષા એ પળે થાય છે. શું એ સમગ્ર પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીને હળવે હૈયે આકાશ સામે હાથ જોડે છે ? આસન પરથી ઊઠતી વેળાએ સંપૂર્ણ કૃતકૃત્યતાના આનંદ સાથે ઈશ્વરને કહી શકે છે કે 'ઈદં ન મમ' ? તે વખતે એને પૂછો કે ભાઈ, આ તારું નથી તો કોનું છે ? ઘણા વપરાશથી વિરસા પડી ગયેલા સિક્કા જેવો એક જ શબ્દ યાદ આવે છે - 'જનતાજનાદન' ! હા, એ જ બરાબર છે. જે અંતર્યામી માત્ર મારા કે તમારા ખોળિયામાં કેદ નથી રહેવાનો, જે ઘટ ઘટમાં રમે છે, જેની આ બધી લીલા છે, તેની જ પ્રીતિ અર્થે આ કાર્ય શરૂ થયું હતું, એ સંપત્ર થતી વેળાએ તેને જ અર્પણ કરવામાં ઔચિત્ય છે. માલિકીપણાનો લેશમાત્ર ભાવ ક્યાં ય ચોટી ન રહે એટલા માટે હાથ ખંખેરીને ઊભા થઈ જવાનું છે. પરમ વૈરાગ્યની આ ક્ષણ છે અને એ જ ક્ષણ પરમ આનંદની પણ છે.

ખરેખર ખુશનસીબ હોય તેને જ આખા આવરદામાં આ બે ઉક્તિઓ ઉચ્ચારવાનો લાભ મળે. આગલી કરતાં પાછલી વધારે મુશ્કેલ છે. 'હું કરીશ' એમ કહેવાનું તો ઘણા બધાને ઘણી બધી વાર મન થાય. પણ એ જાતને આપેલું વચન પરિપૂર્ણ કરનારા કેટલા ? 'સારા કામમાં સો વિદ્વા' એ કહેવત કંઈ અમથી નહીં પડી હોય. બાહ્ય સંજોગો જેટલી જ આંતરિક નબળાઈઓ પણ નડે. એવા વિરલા કેટલા જે 'કાર્ય સાધયામિ વા દેહં પાતયામિ' એવા મુદ્રાલેખ સાથે આગળ વધે અને મનમાં ધારેલું તે પૂરું કરીને જ જાંપે ? એવી સ્વનામધન્ય વ્યક્તિઓ જ્યારે જ્યારે મળે ત્યારે આપણું શિર આદરથી ઝૂકી જાય.

પણ પેલી બીજી વાત ? 'ઈદં ન મમ' સરળતાથી બોલી શકનાર તો લાખોમાં એક હોય. કારણ કે માનવ સ્વભાવ જ એવો છે કે પોતાનાં પરાક્રમોમાં, પોતાની સિદ્ધિમાં રાચવું સોને ગમે. વળી વળીને સિહની માફક પાછું વાળીને જોવું અને પોતે કરેલાં અતિ મુશ્કેલ કામો યાદ કરીને 'જેયું ? આ બધું મેં કર્યું. બીજું કોઈ કરી શકે કંઈ ?' એવા અભિમાનમાં ખોવાઈ જવું એ કેટલું બધું સરળ છે ? કેટલું આનંદદાયક છે ? આ પ્રલોભનને વશ ન થતાં પોતાની બધી સિદ્ધિઓ સાચા મનથી ઈશ્વરાર્પણ કરી દેવી એ કંઈ ઓછું પરાક્રમ નથી. ફરક એટલો છે કે આ ગુમ મનોભાવ આપણે એકલા જ જાણીએ જ્યારે પેલાં પહેલાંનાં પરાક્રમો જગજહેર હોય.

આજનો દિવસ આપણે સૌને માટે સ્મરણીય બની રહેવાનો. એટલા માટે નહીં કે આજે રામવનમી છે. જોકે રામ તો તમામ ભારતવાસીઓના

સ્મરણમાત્રથી હાજર થઈ આપણા સમસ્ત ભયનો નાશ કરે છે તે રામની હું વાત કરું છું. એના પાર્થિવ દેહની કે એના કાર્ણોપકર્ણ ઊતરી આવેલા ઈતિહાસની આપણે શી લેવાદેવા ? પ્રત્યેક મનુષ્ય સમજે છે કે શું સારું ને શું ખોટું, બસ, એને એ સમજવનાર શક્તિ તે રામ - એનો આપણને ક્ષણભર પણ વિયોગ ન થજો. ભલે આપણે કોઈ પણ સંપ્રદાયના હોઈએ.

હં, આજનો દિવસ જો રામને કારણે વિશિષ્ટ ન ગણવાનો હોય તો પછી શા કારણે હું એને સ્મરણીય કરું છું ? ફક્ત એટલે માટે કે આપણે સૌ એક અન્યંત કલ્યાણકારી પ્રસંગના સાક્ષી બનવાના છીએ - કર્મશીલ, કર્મવીર, કર્મયોગી રતિલાલ પ્રેમચંદ ચંદરયા આજે 'ઈદં ન મમ' કહીને ભગવદ્ગોમંડલના બે લાખ એકાસી હજાર ત્રણસો સિતોતેર શબ્દોને તેમના આઠ લાખ એકવીસ હજાર આઠસો બત્રીસ અર્થો સાથે અઠવાવીસ હજાર એકસો છપ્પન રૂઢિપ્રયોગો સહિત કાળગના પિંજરમાંથી મુક્ત કરીને ગગનગામી બનાવવાના તેમના ભવ્ય પુરુષાર્થનું લોકાર્પણ કરવાના છે. આ મંગળ ક્ષણ મારી વહાલી ગુજરાતી ભાષાના ઈતિહાસમાં સદા ઝળહળતી રહેશે. આ રતિલાલ ચંદરયા કોઈ ભાષાશાસ્ત્રી છે ? પંડિત છે ? પ્રોફેસર છે ? ના રે, એ તો એક સીધાસાદા વ્યાપારી કે ઉદ્યોગપતિ છે. એમને આ બધી ઉંચાઈ કરવાની ન તો કોઈ જવાબદારી હતી કે નહોતી જરૂર. એમણે પાંસઠ દેશોમાં ઔદ્યોગિક પ્રગતિ સાધી. ભારતીય વિદ્યા ભવન જેવી વિધિવિધ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે સંકળાએલી સંસ્થાઓમાં જુદા જુદા હોદ્દા પરથી કામ કર્યું. બસ ને ? એક માણસ પોતાની જિંદગીમાં જેટલું કામ કરી શકે તેનાથી ક્યાં ય વિશેષ કર્યું. એટલેથી સંતોષ ન થવો જોઈએ ? ન થવો. ક્યાંથી થાય ? પોતાની માતૃભાષા પરના અનહદ પ્રેમથી પિડાતા આ સજ્જનને રાત-દિવસ એક જ ચિંતા કોરી ખાતી હતી. વિદેશોમાં વસતાં ગુજરાતી કુટુંબોની આગામી પેઢી પોતાની ભાષા ખોઈ બસશે તો ? એટલું જ નહીં, ભારતના મોટાં શહેરોમાં વસતા ગુજરાતીઓનાં બાળકો પણ અંગ્રેજી માધ્યમને પ્રતાપે પોતાની માતૃભાષાથી વિમુખ થતાં જાય છે એને આપણા દુર્ભાગ્યે એમનાં માતાપિતાને આ ઘટના દુઃખમય નહીં પણ ગૌરવપ્રદ લાગે છે. આ રીતે ગુજરાતી ભાષા કેમ ટકશે ? ભાષા જતાં આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાનો લોપ થશે. આપણું ગુજરાતીપણું શોધ્યું નહિ જડે. આ કેમ ચલાવી લેવાય ? હૃદયને એક ખૂણે સતત જલતી રહેતી આ ચિનત્તારીને ઠારવાનો ઉપાય એમણે શોધી કાઢ્યો. એક વિદ્વાનની નજરે નહીં, એક બાહ્ય ઉદ્યોગપતિની નજરે. એમણે કાળનાં અંધાણ પારખ્યાં.

ઓપિનિયન

- "ઓપિનિયન" ગુજરાતી ભાષાનું માસિક વિચારપત્ર છે અને દર માસની ૨૬મી તારીખે બહાર પડે છે.
- "ઓપિનિયન"ના ગ્રાહક ગમે તે અંકથી થઈ શકાય છે.
- "ઓપિનિયન"માં શક્ય હોય ત્યાં સુધી જાહેરખબર ન લેવાની અમારી નેમ છે.
- એમાં વ્યક્ત થતા વિચારો માટેની જવાબદારી જે તે લેખકોની છે.
- "ઓપિનિયન"નાં ધોરણ અને સ્વરૂપને અનુલક્ષીને લેખકોએ પોતાની કૃતિઓ મોકલવી. હાલ પુસ્તકારનું ધોરણ નથી. પરંતુ છપાયેલી કૃતિના લેખકને જે તે અંક ભેટ મોકલવાની પ્રથા છે.
- લખાણ શાહીથી ચોખ્ખા અક્ષરે અને કાગળની એક જ બાજુએ લખવું. નનામા લેખો અસ્વીકૃત બનશે.
- ભાષા સારી માઠી હશે તેને વિષે લખનારે જરા પણ અચકાવાનું નથી. અમારી શક્તિ પ્રમાણે અમે સુધારી લઈશું. ઓછામાં ઓછી ગુજરાતી જાણનાર વાચક પણ સામયિકની મારફતે જેટલી દાદ લઈ શકે તેટલી દાદ દેવી એ અમે અમારી ફરજ સમજીશું.
- જેઓ લખી ન શકતા હોય તેઓ બીજાની પાસે લખાવીને લખાણ મોકલી શકે છે.

લવાજમના દર

શેષ લવાજમ આ દેશ માટે £22.92 તેમ જ પરદેશ માટે £36.67 છે. ચેક યા પોસ્ટલ ઓર્ડર અથવા ડ્રાફ્ટ Parivaar Communications ને મોકલવો.

લવાજમ - સંપાદકીય પત્રવ્યવહાર

"ઓપિનિયન"

'Kutir', 4 Rosecroft Walk, WEMBLEY,
Middlesex HA0 2JZ [U.K.]
Tel. : [+44] 020 - 8902 0993
e.mail :
vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

ભારત માટે લવાજમ ભરવાનું ઠેકાણું

Villa Bellevue, 30, Avantikabai Gokhale
Street, Opera House, MUMBAI - 400 004
Tel. : [022] 2386 2843
e.mail : bharti_parekh@hotmail.com
સંપર્ક : ભારતીબહેન પારેખ

માત્ર ભારતમાંના ગ્રાહકોએ જ, ફક્ત Rs. 2,000ની રકમ,

Vipool Kalyaniને નામે લખી મોકલવી

ગ્રાહક પત્રિકા :

Name :
Address :
Post Code :
Telephone :
e.mail :
Subscription : £27.08 / £43.33
Date :

"ઓપિનિયન"/ Opinion

કાગળ કલમનો જમાનો હવે આથમતો જાય છે. આવતી કાલ ઈન્ટરનેટની છે. ગુજરાતી ભાષાને આ પવનની પાંખે ઉડાડીએ તો જ એ જીવશે. પરદેશમાં રહેતા ગુજરાતીઓ પુસ્તકો નહીં, કમ્પ્યુટર વસાવશે તેમનાં બાળકો એના સતત સહવાસમાં રહેશે, રમતાં રમતાં ગુજરાતી શીખી જશે, વાપરશે, એનાથી રમશે, ધીરેધીરે એના સાહિત્યના ખજાના ખોલશે અને પરિચિત થશે.

પણ એ માટે કોઈકે તો પહેલ કરવી જોઈશે ને ? 'અહં કરિષ્યે' કહીને રતિલાલભાઈએ સ્વેચ્છાએ આ જંગ વહોરી લીધો - સાક્ષરોનો સહકાર મેળવવામાં મુશ્કેલીઓ નહી. નિઃશબ્દ પગલે નિકટ આવતી જરાવસ્થાએ એમની તકલીફોમાં ઉમેરો કર્યો. છતાં એ ડગ્યા નહીં. હિંમત હાર્યા નહીં. આખરે પચીસ વરસના એકધારા પરિશ્રમના ફળ રૂપે ૨૦૦૬માં ગુજરાતી લેક્સિકોનનું સ્વપ્નું સાકાર થયું. અંગ્રેજીમાં જ વાત કરતાં બાળકો પોતાને જોઈતો ગુજરાતી પર્યાય શોધી શકે, ગુજરાતીના અઘરા શબ્દોના પર્યાય શોધી શકે, ગુજરાતી શબ્દનો અંગ્રેજી દેહ ક્યો તે જાણી શકે, આ બધું શક્ય બન્યું. જે ભાષા બોલવાનું હજુ પ્રભુકૃપાએ શક્ય રહ્યું હતું તેને લખવા વાંચવાનું પણ શક્ય બન્યું. આ બંધા રૂડા પ્રતાપ એક ઉદ્યોગપતિના દિલમાં જાગેલી પીડાના.

પણ કહેવત છે ને ? કામ કામને શીખવે કે કામ કામને તાણી લાવે ? આટલું થયા બાદ વધારે દૂરની ક્ષિતિજે દોખાવા માંડી. "સાર્થ જોડણીકોશ"નો સમાવેશ વિદ્યાપીઠના સહકારને લીધે શક્ય બન્યો. પણ મોટા ઉદ્યોગપતિને જેમ વ્યાપારમાં તેમ જ જ્ઞાનાર્જનમાં - નજર લાંબે જ દોડે 'ભગવદ્ગોમંડલ' ધ્યાનમાં આવ્યું. ગોંડલના અક્ષયકીર્તિસંપત્ર મહારાજ ભગવતસિહજીએ સેવેલું અને ધરતી પર ઉતારેલું એક સ્વપ્ન. સ્વપ્નદૃષ્ટાઓ જ એકબીજાને સમજી શકે અને સાચી કદર કરી શકે. સાંકડા ઘરમાં ગમે એટલું વિશાળ હૃદય હોય તો પણ માણસ ક્યાંથી આ દળદાર નવ ગ્રંથો સમાવી શકે ? રસ્તો કાઢવો જ રહ્યો. રતિલાલભાઈએ પોતાના અમદાવાદના કાર્યાલયમાં કામ કરતા અશોક કરિણ્યા અને તેમના સાથીઓને ભરોસે ભગવદ્ગોમંડલને ડિજિટલાઈઝ્ડ કરવાનું બીડું ઝડપ્યું. પરવાનગીઓ મેળવી અને કામનો આરંભ કર્યો. વરસ પૂરું થતાં થતાં તો એ પૂર્ણ થઈ ગયું અને હવે આગળ શું ? એ પ્રશ્ન ઊભો થયો.

પરંતુ કાર્ય સંપત્ર થયાની ક્ષણ પારખીને રતિલાલભાઈ ચંદરયાએ જ્યું કે ભાષાનું કામ તો નિરંતર ચાલ્યા જ કરે એ પ્રકારનું છે. ભાષા વાપરનાર અને એને પ્રેમ કરનાર પ્રજા પોતાનું કર્તવ્ય નિભાવશે. મારે હવે જે હાથ જોડીને 'ઈંદ ન મમ' કહેવું ઘટે. શેષ આયુષ્ય જવાબદારીના બોજ વિના, બધું કામ મારે હાથે જ થાય એવા મોહમાંથી મુક્તિ મેળવીને ગાળવું અને યથાશક્તિ યથામતિ જે કંઈ આજ લગી થઈ શક્યું તેને લોકાર્પણ કરવું એ જ સાચો માર્ગ છે. આજે તેઓ આ માર્ગે પ્રયાણનું આદરે છે ત્યારે આપણે એમનું ઋણ સ્વીકારીને હૃદયના ઊંડાણથી પ્રાર્થાએ 'શિવાસ્તે પંથાન:'

ભગવતસિહજી અત્યારે વિદ્યમાન નથી પરંતુ તેમનું સ્મરણ માત્ર આપણને પાવન કરે અને કર્તવ્યની નવીનવી કેડીઓ ચીધે એવું છે. આવા પ્રજાવત્સલ, મૌલિક વિચારસરણી ધરાવનાર, દેશભક્ત અને વિદ્યાવ્યાસંગી રાજવીઓ જે વધારે સંખ્યામાં આપણને

મળ્યા હોત તો કદાચ આપણે લોકશાહી તરફ ઢળ્યા ન હોત. પરંતુ કાળનું ચક્ર પોતાની આગવી ગતિએ ફર્યા કરે છે. આપણે નથી એને રોકી શકતા, નથી પાછું ફેરવી શકતા. પણ જુઓ તો ખરા, ગોંડલની પ્રજાને આ કેવા રાજ મળ્યા હતા !

રાજ્યની આવક લગભગ એસી લાખ લગી પહોંચાડવા છતાં તેઓ માત્ર બાર હજાર રૂપિયાનું સાલિયાણું લેતા, વીજળીનું બિલ બીજા નાગરિકોની જેમ જ ભરતા, પોતાના કુંવરોને નોકરી કરાવીને ઘટે એટલો જ પગાર આપતા - માન્યામાં આવે છે ? સાદો પહેરવેશ, કરકસરભરી રહેણીકરણી, કન્યાકેળવણીને ઉત્તેજન, ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ, વૃક્ષોની જાળવણી, ગર્વનર જનરલ વધારાના બે દિવસ ગોંડલમાં રહ્યા તો તેનું બિલ મોકલવાની નિર્ભયતા - શું શું યાદ કરીએ અને શું ભૂલી જઈએ ?

જે કે આજના દિવસે તો ખાસ યાદ રાખવા જેવો છે તેમનો વિદ્યાપ્રેમ 'ભગવદ્ગોમંડલ' જેવા અદ્વિતીય જ્ઞાનકોશની કલ્પના અને એને મૂર્તિમંત કરવાની ધગશ માટે એકેએક ગુજરાતી એમનો ઋણી રહેશે.

આ કોશ પાછળ એમણે માત્ર પૈસા નહોતા ખર્ચ્યા, પોતાની જાત ખર્ચી હતી. કોઈ પણ નવો શબ્દ છપાએલો હોય તો આંખે ચડે, બોલાએલો હોય તો કાન ચમકે. એનો અર્થ જાણ્યા વિના કેડો ન મૂકે. કોઈ પણ નવો શબ્દ આપનાર કે શબ્દનો નવો અર્થ શોધી લાવનારને પુસ્તકારનો એક આનો આપતા. કોઈને મોંએ નવો શબ્દ સાંભળે ત્યારે કાગળ હાથવગો ન હોય તો પોતાના અંગરખાની યાજ પર પણ લખી લેતા. 'ઈંદ્રગોપ' શબ્દની પૂરી સમજણ પડે એટલા માટે એ જીવડાંની આકૃતિ બરાબર દોરાય તે સારું બાહસમાં એને પૂરી લાવેલા એમ જ 'બાઘડ' નામનું જીવડું કાંટાવી ઝાડીમાં જોયું તો જાતે અંદર જઈને પકડી લાવેલા. આવા જ્ઞાનપિપાસુ રાજાને હાથે જ આવું ભગીરથ કાર્ય સંપત્ર થાય ને !

હું તો માનું છું કે આજના જમાનામાં સહેલાઈથી ઉપલબ્ધ સામગ્રીઓને જરાતરા હેરફેર સાથે જુદા ઢાંચામાં ઢાળીને શોધનિબંધ તૈયાર કરતા વિદ્યાર્થીઓ અને તેમના મોટા પગાર મેળવતા પ્રોફેસરોએ આ વિદ્યાપ્રેમી રાજવીને પ્રેરણાસ્રોત માનીને તેમની તસવીરનું રોજ દર્શન કરવું જોઈએ અથવા તેમાં એકવિધતા લાગતી હોય તો તેમના અનન્ય ગ્રંથનાં પાંચેક પાનાંનું રોજ અધ્યયન કરવું જોઈએ. અલબત્ત, ગુજરાતી ભાષાનો વિધિપુરઃસર અભ્યાસ કરનારાઓને ઉદ્દેશીને જ આ બોલું છું પણ મને ખાતરી છે કે અન્ય ભાષાભાષીઓને તથા જ્ઞાનનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં અભ્યાસ કરનાર વ્યક્તિઓને પણ ભગવતસિહજીના જીવનમાંથી ઘણી પ્રેરણા મળી શકે.

આજના દિવસે એમણે કરેલા જ્ઞાનોપાર્જનના કાર્યને ચિરસ્થાયી અને આધુનિક સ્વરૂપ બક્ષનારા રતિલાલભાઈ ચંદરયાને અભિનંદન આપતી વખતે 'ભગવદ્ગોમંડલ'ની રચનાનો પ્રયંડ પુરુષાર્થ આદરનાર રાજા ભગવતસિહજીને પણ નમ્રભાવે પ્રણામ કરીને આપણે ચાહેલી આપણી પ્રિય ગુજરાતી ભાષાને માત્ર જિવાડવાનો નહીં પણ એને નવપલ્લવિત કરીને જગતની શ્રેષ્ઠ ભાષાઓમાં સ્થાન અપાવવાનો આપણે સૌ સંકલ્પ કરીએ. શુદ્ધ સંકલ્પ હશે તો પરમાત્મા જરૂર એની સામે મીઠી નજરે જોશે.

(રામનવમી, તા. ૩-૪-૨૦૦૯)

खुशबू की तरह फैल गया

‘मारुं જીવન એ જ મારી વાણી’ ગ્રંથના રચયિતા નારાયણ દેસાઈએ, તૃતીય ખંડમાંના ત્રીજા પ્રકરણમાં, લખ્યું છે, ‘ઈંગ્લેન્ડમાં ૧૯૩૧ની સાલના એ ત્રણ માસના નિવાસ દરમિયાન ગાંધીજીનો અખંડ પ્રયાસ બ્રિટનની પ્રજાના બંને એટલા વર્ગના લોકોને ભારતની આઝાદીની માગણીની ન્યાયસંગતતા અંગે પ્રશિક્ષિત કરવાનો હતો. આ બાબતમાં તેઓ સભાન પણ હતા. એમણે ઈંગ્લેન્ડથી સરદાર વલ્લભભાઈને લખ્યું હતું : ‘મારું બધું કામ પરિષદની બહાર જ થાય છે. એનો ઉપયોગ આજ થોડો થશે, પણ પાછળથી ખૂબ થશે એમ માનું છું. કંઈ લઈને આવવાની ઓછી આશા છે, પણ નાક કપાવીને નહીં આવું.’

શનિરવિવારે જ્યારે ગોળમેજી પરિષદનું કામ બંધ રહેતું ત્યારે એ દિવસો ઉપર લંડન બહારના લોકોનો અધિકાર રહેતો. આમ ગાંધીજી ૨૬ સપ્ટેમ્બરે લેન્કેશર ગયા. તે મુલાકાતમાં, બૃહદ્ માન્યેસ્ટરનો ય સમાવેશ હતો. આ સઘળી ઈતિહાસપ્રસિદ્ધ વિગતમાહિતીઓના થપ્પા મારે અહીં આપવા નથી. પરંતુ, પેલા ગાંધી-વાક્ય પ્રતિનો જ ફક્ત નિર્દેશ કરવો છે : ‘મારું બધું કામ પરિષદની બહાર જ થાય છે. એનો ઉપયોગ આજ થોડો થશે, પણ પાછળથી ખૂબ થશે એમ માનું છું.’ – આવી કોઈક અવઢવી વલણ વચ્ચે, અબીલાલ, માન્યેસ્ટરનો પ્રવાસ કરવાનો થયો. એક રીતે જોઈએ તો સન ૧૯૮૨થી આજ લગી, અનેક વાર, ત્યાં જવાનું થયું છે. દરેક વેળા, ખેતરમાં ચાસ પાડવાનું કામ જ થયું છે.

વારુ, માન્યેસ્ટર હવે યુનાઈટેડ કિંગડમનું બીજા ક્રમાંકનું નગર પ્રસ્થાપિત થઈ ચૂક્યું છે. અમારે અહીં તેને ‘માન્યેસ્ટા’ [‘mantʃɪstə’] કહેવાનો ચાલ છે. રોમન યુગથી જાણીતું બનેલું આ નગર, ઉત્તર ઈંગ્લેન્ડનું પાટનગર બનવાને લાયક પણ શહેર છે. અહીં દરેક પ્રકારની કળાનો જેમ વિકાસ થયો છે અને જાતભાતના થિયેટરો, મથકો અને કેન્દ્રોની જમાવટ છે, તેમ શિક્ષણની વિવિધ શાખાઓને માટે ધમધમતી અનેક વિદ્યાશાખાઓ અહીં પ્રવૃત્ત છે. આશરે ૧૮૬૭માં રચાયેલા ‘ટ્રેડ યુનિયન કોન્ગ્રેસ’ ૧૮૮૯ના કરેલા એક ઠરાવ વાટે, ઠીક એકાદ સૈકા પહેલાં, આજના શાસક લેબર પક્ષની રચના અહીં જ થયેલી. મર્સી નદી કાંઠે વસેલા આ મહાનગરને વળી જગતનું પહેલવહેલું ઔદ્યોગિક શહેર બનવાનું માન અપાયું છે. આ દેશની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિમાં માન્યેસ્ટરે અગત્યનો ફાળો આપેલો છે. ‘કોટનોપોલીસ’ તથા ‘વેરહાઉસ સિટી’ના, પરિણામે, હૂલામણાં નામોથી જાણીતા, આશરે ૪૫ ચોરસ માઈલ વિસ્તારમાં પથરાયેલા, આ મહાનગરની ૪,૫૮,૧૦૦ જેટલી વસ્તી હોવાનું સન ૨૦૦૭ દરમિયાન નોંધાયું છે. આ વસ્તીમાં આશરે ૧૦.૬% દક્ષિણ ભારતીય મુલકોનાં વંશજો છે. ૨.૫ ટકા હિંદી, ૫.૯ ટકા પાકિસ્તાની, એક ટકા બંગલાદેશી અને બાકીના ૧.૨ ટકા થઈને આ લઘુવાંશિક વસ્તીનો જથ્થો બન્યો છે. જ્યારે બૃહદ્ માન્યેસ્ટરમાં, આશરે ૨૫,૬૨,૨૦૦ જેટલી કુલ વસ્તી હોવાનું વસ્તીપત્રક દેખાડે છે.

આ મહાનગરમાં, આજકાલ, ગુજરાતી ડાયસ્પોરાના એક સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર દીપક બારડોલીકર વસે છે. એ મિત્રને અવારનવાર મળવા જવાનું થાય છે. દીપકભાઈ અમારા જીવનનું એક ઉમદા ઘરેણું છે. એ એક ઉત્તમ મિત્ર પણ છે. વળી, આ વિસ્તારમાં આપણા ઊંચિરા કવિ અને શિક્ષણકાર અદમ ટંકારવી વસે છે. તેમની જોડાજોડ, આ લેન્કેશર વિસ્તારમાં મહેક ટંકારવી, કદમ ટંકારવી, સિરાજ પગુથન્વી, સૂફી મનુબરી, પ્રેમી દયાદરવી જેવા જેવા શાયર મિત્રોનો ય વાસ છે. તો ઈમ્તિયાઝ પટેલ સરીખા યુવાન અને દૂરંદેશ આગેવાન પણ આ વિસ્તારમાં છે. માન્યેસ્ટરમાં, વળી, બરજેર અવારી સરીખા ઈતિહાસકાર છે, આશા અને કૃષ્ણકાન્ત બૂચ સરીખું અદ્ભુત દંપતી પણ છે. એકદા, અમારા વરીષ્ટ સાહિત્યકાર દિવંગત પુરુષોત્તમ હરજી ભોજાણી પણ આ નગર મધ્યે રહેતા હતા. તેમની યાદ હજી ય માન્યેસ્ટર મુલાકાત વેળા મહેકતી

અનુભવાય છે.

દીપક બારડોલીકર વિશે ક્યારેક નિરાંતવા લખવાનું જેમ મન છે, તેમ આ ઉત્તર ઈંગ્લેન્ડની ગુજરાતી સાહિત્ય વિધવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને શાયરમિત્રો અંગે ય વિગતે લખવાનું મન છે. આશાબહેન અને કૃષ્ણકાન્ત બૂચ જેવાં મજેદાર દંપતી અંગે મોકળાશે લખવાનો મનસૂબો ય છે. આ ફેરા, બરજેર અવારી અને તેમની પ્રવૃત્તિની, આથીસ્તો, ચાલો, ઝાંખી મેળવીએ. પારસી નસ્સલના આપણા બરજેરભાઈનો જન્મ ૧૯૩૮માં ભારતમાં થયેલો, પરંતુ તેમનું બાળપણ પૂર્વ આફ્રિકાના મોમ્બાસામાં તેમ જ ઝાંઝીબારમાં વીતેલું. માન્યેસ્ટર યુનિવર્સિટીમાંથી ઈતિહાસના વિષય સાથે તેમણે ઉપાધિ મેળવેલી અને ઓક્સફર્ડમાંથી શિક્ષક તાલીમ લઈને બેએક દાયકા કેન્યામાંની અને બ્રિટનમાંની અનેક નિશાળોમાં ઈતિહાસ શીખવ્યો છે. ૧૯૮૮માં માન્યેસ્ટર મેટ્રોપોલિટન યુનિવર્સિટીમાં તેમની મુખ્ય વ્યાખ્યાતા તરીકે નિમણૂક થયેલી. બહુસાંસ્કૃતિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે તેમણે અહીંથી ગંજવર કામ કરેલું છે. ખંડ સમય માટે, અબીલાલ, તેઓ અહીં ભારતનો ઈતિહાસ શીખવે છે. મહારાણીએ તેમને, ૧૯૮૮ના વર્ષમાં, ‘મેમ્બર ઓફ બ્રિટિશ એમ્પાયર’ બિરુદની નવાજીશ પણ કરી હતી. બહુ લાંબા સમયથી, બરજેર અવારી, પત્ની ઝરીનાબહેન તથા રુશના ને અનહિતા નામે બે દીકરીઓ સંગાથે, આ નગરમાં વસ્યા છે.

આ યુનિવર્સિટીમાં બહુસાંસ્કૃતિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે બરજેરભાઈએ જે અગત્યનું કામ કરેલું છે, તેના દૂરંદેશ ભાગરૂપે તેમણે વરસોથી અહીં નાનીમોટી ચર્ચાસભાઓની નિયતકાલિક બેઠકો યોજે રાખી છે. એ બેઠકોમાં ક્યારેક હાજર રહેવાનો, ભાગ લેવાનો અવસર મળ્યો છે. બૃહદ્ માન્યેસ્ટર વિસ્તારમાંના અનેક લઘુવાંશિક શહેરીઓને પણ આવી બેઠકોમાં હાજર રહી ભાગ લેતાં ભાળ્યાં છે. લોકશિક્ષણનું એક પાયાનું કામ આમ અહીં થતું આવ્યું છે.

બરજેર અવારીએ વરસોના શિક્ષણઅનુભવને આધારે, તાજેતરમાં, ‘ઈન્ડિયા : ધ એન્શિયન્ટ પાસ્ટ; એ હિસ્ટ્રી ઓવ ધ ઈન્ડિયન સબ-કોન્ટિનેન્ટ ફ્રોમ સરકા ૭૦૦૦ ટુ ૧૨૦૦’ [ISBN 978-0-415-35616-9] નામે એક મજેદાર ઈતિહાસનો ગ્રંથ આપ્યો છે. ભારતીય પેટા ખંડના ઈ. પૂ. ૭,૦૦૦થી ઈ.સ. ૧,૨૦૦ વચ્ચેનો ગાળો લેખકે અહીં કેન્દ્રમાં લીધો છે. રૂટેલજ પ્રકાશનસંસ્થા વાટે, ૨૦૦૭માં, આ પુસ્તક સૌ પ્રથમ પ્રકાશિત થયું હતું. આજ સુધીમાં, તેની બે આવૃત્તિ થવા પામી છે. ‘યુનિવર્સિટી ઓવ વેસ્ટમિન્સ્ટર’ના જાણીતા પ્રાધ્યાપક ભીખુ પારખના મત મુજબ, આ ચોપડીમાં ઈતિહાસકારે સમતોલ દૃષ્ટિ જળવી છે અને ભારતના ઈતિહાસ વિશે અગત્યનું સંશોધનકામ આપ્યું છે. પ્રાચીન ભારતના ઈતિહાસને આફ્રિકા ખંડ સાથે જે નાતો હતો, તેની રજૂઆત પણ અહીં જોવાની સાંપડે છે. આ પુસ્તકમાં લેખક રાજકીય, આધ્યાત્મિક, સાંસ્કૃતિક અને ભૌગોલિક પ્રવાહોને આવરી લઈને વાચકને ઈતિહાસદર્શન કરાવે છે. આ પુસ્તકને ૧૧ પ્રકરણો છે. આફ્રિકા ખંડ સાથેના હિંદના સંબંધોને બીજા જ પ્રકરણમાં આમેજ કરીને ઈતિહાસકારે કદાચ આ ઈતિહાસને નવું પરિમાણ આપ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને તેમ જ ભારતના ઈતિહાસમાં રસ લેનારા નાનામોટા અનેક રસજો માટે આ પુસ્તક આમ એક અગત્યનું સાધન પુરવાર થયું છે.

પાનબીડું :

खुशबू की तरह फैल गया कायनात में

उसने जिसे भी जिक्र के क्राबिल समझ लिया

— हिना तैमूरी

(તેમણે જેમનું જેમનું સ્મરણ કરવાનું રાખ્યું, તે દરેકનું, ખુશબૂની જેમ, જગત ભરમાં પ્રસારણ થઈ રહ્યું.)

(૧૬.૦૩.૨૦૦૯)

વસંત કોણે જગાડી પાનખરે ?

આંખને આજકાલ સારું લાગી રહ્યું છે. બગીચે બગીચે કોક્સ, ડેકોરેટિવ્સ, આયરિસ, સ્નોડ્રોપ્સ, તો ક્યાંક ક્યાંક, વધારામાં ટ્યૂલિપ્સ પણ, આંખને દારતાં ચોમેરે મલકે છે. વળી, વાટે અને મારગે, મેગનોલિયા અને વિવિધ પ્રકારનાં પૂનસ વૃક્ષ આપણને જાણે કે લગી લગીને સલામ ન કરતાં હોય તેમ ડોલતાં જ ભાળીએ. ભાતભાતનાં રંગબેરંગી આ ઓનમિન્ટલ ચેરીનાં, તેમ જ જાણે કે દૂધે ધોયેલાં ન હોય, તેવાં મેગનોલિયા ફૂલોથી લથબથતાં, આ વૃક્ષો મનને આનંદ આપતાં જ હોય. એટલે જ, કદાચ, કવિ રવિ ઠાકુરે લખ્યું હશે :

“પાણીના મર્મરધ્વનિમાં સમીરનું આણદીઠ નૃત્ય જોઉં છું,
અને એમના ઝાંખેરા ચળકાટમાં
આભના હૃદય-ધબકાર સૂણું છું.”

પરંતુ, અમારી આ ફેરાની મોસમ ઘડિયાળના લોકકની પેઠે આગળપાછળ થયા કરે છે. ઘડીક કવિ યોસેફ મેકવાન ગાય છે તેમ : ‘વાડ કૂદીને તડકો આયો’ હોય; તો ક્યારેક, કવિ કહે છે તેમ, દિવસ આખો ય ‘ઝીણો ઝગે રે અંધકાર ...’. પર્યાવરણના સવાલો ય ઋતુને આંતરતા ભાળીએ. માર્ચ હજુ પૂરો ગયો નથી, જવું જવું કરે છે; અને છતાં, ‘એપ્રિલ શાવર્સ’ની સૂપડા મોઢે રમઝટ અનુભવાતી અહીં મળે. તેમાં તનને સોંસરવી વીંધી લેતી વા-ઝડી અને ક્યારેક કરાં પણ હળીમળી જાય.

અને લાગલા, ગુજરાતી ડાયાસ્પોરાનાં એક અવ્વલ કવયિત્રી નિરંજના દેસાઈનું આ મજેદાર કાવ્ય જ સાંભરી આવે :

નીરવ સુષ્ટિને કોણે ભરી કલશોરે ?

વસંત જગાડી કોણે પાનખરે !

કોણે કીધી મનવીણાને

અંકુત નૂતન રાગે,

ક્યાંથી આ ઝણકાર સુણાયે

જીવનના ધબકારે !

વસંત જગાડી કોણે પાનખરે !

કોના આ મુદુ સ્પર્શે જાગે

રોમ રોમ ઉદ્ધાસ,

કોના ઈશારે નાચે થે થે

ઉર સૂતા અભિલાષ !

વસંત જગાડી કોણે પાનખરે !

ક્યાંથી આ ચેતન સરવાણી

આજ અચાનક પ્રગટે,

અંતરનાં મૂંગા શબદોને

છંદ અનેરા લાધે !

વસંત જગાડી કોણે પાનખરે !

હમણાં, વસંતનાં વધામણાં કરતાં બેએક કાર્યક્રમોમાં અહીં જવાનું બન્યું; એક, દક્ષિણ લંડનમાં કોયડનમાં, અને બીજા, પશ્ચિમ લંડનમાંના વેમ્બલી ઉપનગરમાં. બંનેનાં યજમાન હતી આપણી ગુજરાતી જમાતની સંસ્થાઓ. કોયડનમાં ‘જાગૃતિ વિમેન્સ ગ્રૂપ’નો તે અવસર હતો અને વેમ્બલીમાં માન્ધાતા સમાજની ગુજરાતી નિશાળનાં બાળકોનો કાવ્ય ઉત્સવ. અનેક પેઢીઓથી ગવાતી આવતી ગુજરાતી બાળકવિતાઓની રમઝટ બાળ વિદ્યાર્થીઓને મુખેથી અહીં વહેતી હતી. જ્યારે કોયડનમાં પાનખરે વસંત માણતી પેઢીની બહેનો મન મેલીને ઝૂમતી હતી. એમ છતાં, નદીને બન્ને છેડે, દૂઠવી નાંખતી ઠંડીને વાંસો દીધાનો નાદ હતો અને તેના ઉન્માદ વચ્ચળે, આ બહેનો, પાનખરે ય, દેખીતી મીઠી લાગે તેમ વરણાગી બનીને સોહતી રહી.

અંગ્રેજી સાહિત્યના જાણીતા કવિ હેન્રી લોન્ગફેલોએ કહ્યું છે ને : ‘વસંત જો સો વરસે એક જ વાર આવતી હોત, હળવે હળવે નહીં પણ ધરતીકંપની જેમ અચાનક ખીલતી હોત, તો એ સ્મય પરિવર્તન નીરખવા માનવજાત કેટલી ઉત્કંઠ હોત !’ આવો ધરતીકંપ જગત હમણાનો વેઠી રહ્યો છે. આ કંપના આંચકા સર્વત્ર અનુભવાઈ રહ્યા છે. બીજી રીતે કહીએ તો વૈશ્વિક અર્થતંત્ર હમણાંનું થીજ ગયું છે. વસંતનાં પગરણ, ભલા, અહીં ક્યારે થશે ?

ગયા શનિવારને દિવસે, બીજી પાસ, લંડન શહેરમાં એક મોટી રેલી નીકળી હતી. આ અઠવાડિયે ‘જી - ૨૦’ની જાગૃતક સ્તરની એક શિખર બેઠક મળી રહી છે, તેને ઉદ્દેશીને હજ્જારો લોકો દેશ ભરમાંથી અહીં ઊમટી આવ્યાં હતાં. આ દુનિયાની મોટીમરસ વીસ આર્થિક સત્તાના નાણાં પ્રધાનો અને આવા જે તે દેશોની કેન્દ્રીય બેન્કોના ગવર્નરોનું, ‘જી - ૨૦’ નામે આ જૂથ છે. તેમાં ૧૯ દેશો છે અને સમૂળું યુરોપિયન સંઘ પણ સામેલ છે. આમ યુરોપિયન સંઘના બીજા ૨૫ દેશો ય તેમાં સમાઈ જાય છે. એક અંદાજ મુજબ, આ વીસ જેટલી આર્થિક સત્તા હેઠળ, જગતનું ૮૫ % અર્થતંત્ર આવરી જતું હોય છે. ઉપરાંત, જગતના કુલ વેપારવાણજનો એકંદરે રાષ્ટ્રીય ઉપજનો ૮૦ % જેટલો ભાગ આ દેશોને જ વરેલો છે. અને વળી, વિશ્વની બેતૃતીયાંશ જેટલી વસ્તી આ મુલકોમાં જ ઇવાયેલી છે. આ કેડિટ કન્યના (નાણાં ભીડના) વરવાં દિવસો છે. નિર્ધન અને વંચિતો શાસકો દ્વારા નજરઅંદાજ થઈ ન જાય તે

મુદ્દે સ્પષ્ટ રાખવા આશરે દોઢસો જેટલી સંસ્થાઓ આ રેલીના યોજકો તરીકે સક્રિય બની હતી. અઢીસો વર્ષ પહેલાં, એડમ સ્મિથે મૂડીવાદી અર્થતંત્રની માંડણી કરેલી, તેની સામે પડકારો આવી ઊભા છે. ‘Capitalism isn’t Working’ શું એક બેનર આ મોટીમરસ રેલીમાં ચોમેરે ફરકરતું જ હતું ને. આજના વૈશ્વિક અર્થતંત્રમાં ધનપતિઓ અને પૂંજપતિઓને અગત્ય અપાનું રહ્યું છે, તેને પણ અહીં પડકાર હતો. એક સૂત્ર આથીસ્તો ગાજતું હતું : ‘Put People First.’ જગતના નિર્ધન દેશોનું સમગ્ર દેણું રદ કરવાની માગણી પણ અહીં ગૂંજતી હતી. જગતની મૂળ આઠ આર્થિક મહાસત્તાઓ આ અઠવાડિયે મોડેથી જર્મની ખાતે મળવાની છે, તે આઠ સત્તધીશોને ઘટતાં પગલાં ભરવાં માટેનો અનુરોધ થતો રહેલો.

ગુરુદેવનું એક મૌકિતક ‘તણખલાં’માંથી, આથીસ્તો, અહીં સાદર લઈએ છીએ :

‘વસંત ફૂલોનો ઉત્સવ રચે છે,

ત્યારે પ્રાણયનો આસવ હૃદયમાં ધબકાર છેડે છે.

જીવનની વસંત પૂરી થાય છે,

ને પ્રેમનો પરિપાક જીવનને સંતૃપ્ત કરે છે.’

અબીલાલ, જીવનની વસંત પૂરી થાય તે પહેલાં, આવા પ્રેમનો પરિપાક ઉદ્દીપન કરવાની જ વાત અગત્યની છે. છેવટે, પ્રાણયના આસવને હૃદયમાં ધબકારતો કરવાનો છે. ખરું ને ? (વેમ્બલી, ૩૦.૦૩.૨૦૦૯)

પિંડને પાંખ દઈ દીધી અને -

• રાજેન્દ્ર શુક્લ

પિંડને પાંખ દીધી અને પાંખને વેગ દઈ વેગથી ગગનગામી કરી, એ પછી ગગન પણ લઈ લીધું તે અને ગત બધી જૂગતે પરમગામી કરી !

કેદૂના જે હતા તે કઢાપા ગયા, આખરે આંખ ઊઘડી ગઈ એવું કે - છો ભરાણ આકરા, આકરી બળતરા, દૃષ્ટિ ચોખ્ખી અને દૂરગામી કરી !

કાળના આ પ્રવાહે વહ્યાં તો વહ્યાં, પણ કશે ક્યાંક સચવાઈ એવું રહ્યાં, સરકતા સરકતા શ્વાસ સંકેલીને, એક ક્ષણ જકડીને જામોકામી કરી !

કોઈ કેતુ ભલે, કંઈ અધુરું નાતુ, આ બધું તો પ્રથમથી જ પુરું હતું, ખોટી ખોટી અને તે જ ખાડા કર્યા, ખોડ પણ તે કરી, તે જ ખામી કરી !

ખીંટીએ લટકતી રાખીને રિક્તતા, નીકળ્યા તો ખરા ખેસ ફરકાવતા, પણ પછી શું થયું કંઈ ખબર ના રહી, કંઈ ક્ષણ ખેસની રામનામી કરી !

‘પુશીઓમાં ભાગ ભલે સહુનો, પરંતુ દર્દ તો છે આપણું’

લંડનસ્થિત કવિ-મિત્ર જિગર નબીપુરીએ, હાલમાં, વિનય કવિને અંજલિ આપતાં લખ્યું હતું :

ભરી લો ‘બદનામ’ સહુને પ્યારથી;
કાલે કદાચ આ અંજુમન નહીં મળે.

વાત સાચી છે; જમાતને હાથતાળી દઈ તેમણે તો પ્રસ્થાન જ કર્યું છે. આ મુલકમાં આવ્યો, લગભગ એટલા સમયથી જ માત્ર, તેમનો અંગત પરિચય રહ્યો છે. અને છતાં ય તથા કરે છે કે, તેમને કેટકેટલા દાયકોઓથી પહેચાનું છું. આથીસ્તો, વિનય કવિના જીવનની છેલ્લી ઘડી પોતાની સ્થાનિક લાયબ્રેરીમાં વીતી હતી, તે જાણીને લગીર આશ્ચર્ય થતું નથી. ઘર નજીકના પુસ્તકાલયમાં વિનય કવિ ચોપડીઓ લેવા ગયા, ત્યાં હૃદયરોગનો હુમલો આવે, જાણતલ કર્મચારીઓ તેમને હોસ્પિટલ ભેગા કરે અને ત્યાં સારવાર વચ્ચે વિનયભાઈ જીવનની લીલા સંકેલી લે. તેને, ભલા, શું કહીશું ? કવિ હરીન્દ્ર દવે જ સાંભરી આવે ને :

શબ્દ ક્યાં પહોંચે છે તે જાતે નીરખવા માટે,
ભાનની સૃષ્ટિની સીમાને પરખવા માટે,
દિલના વિસ્તારની દુનિયાઓમાં વસવા માટે,
કોઈ મહેફિલથી ઊઠી જાય તો મૃત્યુ ન કહો.

વિનય કવિનો જન્મ ઉત્તર ગુજરાતના દેવડા ગામે, મોસાળમાં, ૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૫ના દિવસે થયેલો. બાપીકું વતન મહેસાણા જિલ્લામાં આવ્યું ક્લોલ. એક અંદાજ મુજબ, શાન્તાબહેન વિનયભાઈનાં જન્મદાતા હતાં. ખૂબ જ નાની વયે થયેલાં તેમનાં નિધન પછી, લક્ષ્મીબહેને જીવનદાતા તરીકે તેમનું લાલનપાલન કરેલું. વિનયભાઈએ લખ્યું જ છે : ‘બંનેમાં કોનું ઋણ વિશેષ એ તો સર્જનહાર પણ નહીં કહી શકે.’ વાડુ, તેમના પિતા એટલે કવિ જીવણલાલ કહાનજી બ્રહ્મભટ્ટ (જન્મ : ૬ એપ્રિલ ૧૯૦૩ - મરણ : ૭ ડિસેમ્બર ૧૯૬૫). વિનયભાઈએ ક્યારે ‘કવિ’ અટક રૂપે અપનાવી તેની સગડ જો કે મળી શકી નથી.

જૂની રંગભૂમિના પ્યાતનામ નાટ્યકારોમાં જીવણલાલનું માનસ્થાન આગવું રહ્યું છે. દેશી નાટક સમાજ, આર્ય નૈતિક નાટક સમાજ તથા લક્ષ્મીકાન્ત નાટક સમાજ જેવી અનેક નાટકમંડળીઓ માટે જીવણલાલ બ્રહ્મભટ્ટ નાટકો લખ્યાં હતાં, ગીતો રચ્યાં હતાં. તેમનાં ‘પુણ્ય પ્રભાવ’, ‘સત્તાનો લોભ’, ‘બંધન-મુક્તિ’ અને ‘વિમળ જ્યોતિ’ જેવાં નાટકો લોકપ્રિય નીવડ્યાં હતાં, તેમ જાણવા મળે છે. મણિલાલ ‘પાગલ’, કવિ ત્રાપજકર, કવિ પ્રફુલ્લ દેસાઈ, કવિ વૈરાટી તેમ જ કવિ પ્રભુલાલ દ્વિવેદી જેવા લબ્ધપ્રતિષ્ઠ લેખકો સાથે જીવણલાલભાઈએ કામ કર્યું હતું. તદુપરાંત, મુંબઈનાં તથા અમદાવાદનાં સમસામયિકોમાં તેમનાં કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. આથી, વિનયભાઈને સાહિત્ય પ્રત્યે અભિરુચિ વારસાગત મળી. શિક્ષણ તો તેમણે મુંબઈમાં લીધેલું. કબીબાઈ સ્કૂલમાં નિશાળનું ભણતર થયું; સિદ્ધાર્થ કોલેજમાં કોલેજકાળ વ્યસ્ત થયેલો. સ્વાભાવિક સ્કૂલ - કોલેજ કાળ દરમિયાન, સ્વરચિત કાવ્યો અને વાર્તાઓ વિવિધ સામાહિકોમાં પ્રગટ થયાં હતાં.

વિનય કવિએ ગુજરાતી સાહિત્યને આઠ પુસ્તકોની નવાજેશ કરી છે. આફ્રિકાવાસ દરમિયાન તેમણે ‘પ્રાણપંથે’ નામે એક નવલકથા આપી હતી. બાકીનાં પુસ્તકો અહીં ઊંટનમાં સ્થાયી થયા પછી આવી મળે છે. ‘ઉર ધબકાર’

અને ‘ઉરથી અધર સુધી’ નામે બે કાવ્યસંગ્રહો, ‘દિલ એટલે દર્દ’ નામે ગઝલસંગ્રહ, ‘સૂર્ય પશ્ચિમમાં પણ પ્રકાશે છે’, ‘નિર્મોહી’, તથા ‘સંબંધનો ચંદરવો’ નામે વાર્તાસંગ્રહો, ઉપરાંત, ‘દેહ અને આત્મા’ નામે એક નાટિકાસંગ્રહ આપણને તેમની કનેથી સાંપડ્યા છે. તદુપરાંત, પિતાના વણછપાયાં બે નાટકો - ‘બંધન - મુક્તિ’ તથા વિમળ જ્યોતને આવી રીતે લેતું ‘એક મોતી એક જ્યોતિ’ નામે નાટ્યસંગ્રહ સંપાદન તરીકે મળે છે. આ પુસ્તકમાં, પિતા વિશે વિનય કવિએ લખાણ કર્યું છે : ‘૧૯૫૩માં તેમણે પૂર્વ આફ્રિકાના મોમ્બાસા નગરમાં વસવાટ કર્યો. ત્યાંથી પ્રગટ થતા દૈનિક “કેન્યા રેઈલી મેલ”ના ગુજરાતી વિભાગનું તંત્રીપદ સફળતાપૂર્વક સંભાળ્યું. મોમ્બાસાના વસવાટ દરમિયાન ત્યાંની ધાર્મિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે તે સક્રિયપણે સંકળાયેલા હતા; ત્યાં કવિસંમેલનોની શરૂઆત થઈ તે તેમના પ્રયત્નોને આભારી છે. અહીં પણ સાહિત્યસર્જન અવિરતપણે થતું રહ્યું અને ૧૯૬૦માં તેમનો કાવ્યસંગ્રહ ‘સંવેદન’ પ્રકાશિત થયો. ૧૯૬૧માં તે ભારત પાછા ફર્યા. અને રંગભૂમિને ‘સૂરજની સાંખે’, ‘પારસમણિ’ તથા ‘પીળું એટલું સોનું નહીં’ જેવાં નાટકો આપ્યાં. જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં તે ‘રામદુહાઈ’ નાટકને સુધારી મઠારી રહ્યા હતા.’

પિતાની કેડીએ વિનયભાઈ ૧૯૫૩માં કેન્યા ગયા. ત્યાંનાં ગુજરાતી સામયિકોમાં તેમ જ રેડિયો પર તેમની રચનાઓ પ્રસારિત થતી રહેલી. આઝાદી બાદ, કેન્યાએ શાસનની નીતિમાં પ્રભાવક ફેરફાર કર્યો અને ‘કેન્યાઈઝશન’ની રસમ દાખલ કરી. પરિણામે, સન ૧૯૬૯ વેળા, વિનય કવિ ઊંટન આવ્યા અને ત્યારથી લેસ્ટરમાં સ્થાયી બન્યા હતા. અહીં પણ તેમનું સાહિત્યસર્જન સમસામયિકોમાં તેમ જ રેડિયો-ટી.વી. પર નિયમિત રજૂ થતું રહેલું. વળી, એક સારા ગઝલકાર હોઈ મુશાયરાઓનું કાબેલ સંચાલન એ તેમની આગવી સિદ્ધિ હતી. ‘દિલ અને દર્દ’ પુસ્તકમાં, “ધબક” ત્રૈમાસિકના તંત્રી રશીદ મીર લખે છે તેમ, ‘તેમના રસ-રુચિ ગઝલમાં વિશેષ મહોર્યા છે. એમાં અનુભૂતિ સચ્ચાઈ અને હૃદયની તરલતાના દર્શન થાય છે. તેથી જ ગઝલોમાં વ્યક્ત થયેલી તેમની દર્દ-દિલી અને ઝૂરાપો આપણને સ્પર્શે છે.

લઝતે-ગમ ન દૂં કિસી કિમત
યે બડી મુશકીલોં સે પાઈ હૈ.

- એવો દર્દ પ્રત્યેનો તેમનો લગાવ તેમની ગઝલોમાં ઘૂંટાઈને ઘેરો રંગ ધારણ કરે છે. ...

વિનયભાઈનાં પત્ની, સુશીલાબહેનનું ૨૧ ઓક્ટોબર ૧૯૯૫ના અવસાન થયું ત્યારથી સતત ખાલીપો અનુભવતા આ સર્જકની ક્લમમાં દર્દ, વેદના સતત વહેતાં હોય તેવો અનુભવ રહ્યો છે. તેમની ઘણી ઘણી કાવ્યકૃતિઓ પરે આવી વેદનાની મુદ્રા સહજ ઊઠતી અનુભવાય. કવિ દંપતીએ યુવાવસ્થામાં અંજલિ નામે એક દીકરી ખોયેલી. તેનો ય કવિને રંજ હતો, વેદના પણ હતી. નસીબજોગે, તેમના ચાર ય પુત્રો - દિલીપ, દીપક, જયેન્દ્ર અને સુપ્રિય હાલ લેસ્ટરમાં પોતપોતાના વ્યવસાયોમાં સારી પેઠે વિકસ્યા છે. તે સૌએ શક્ય પ્રયાસે પિતાને એકલવાયાપણું સોરવવા દીધેલું નહીં.

વિનયભાઈને ક્યારે ય લઘવવઘર જોયા નથી. યુવાનીમાં ‘થ્રી પીસ સૂટ’માં જ ભાળ્યા હતા, પાછલી વયે, ‘ટુ પીસ’માં જ હોય. સરસ ટાઈ બાંધી હોય અને અજાણ્યો તેમને ‘અંગ્રેજ’ સમજે તેવી પાછી યાલવલગત ય જોવા મળતી ! તેમનું ગુજરાતી ઉત્તમ; અરે, ભલા માણસ, જોડણીશુદ્ધ ગુજરાતી લખનારાઓમાં ય પહેલી હરોળના જ આદમી. અંગ્રેજ સાદું બોલે. અંગ્રેજ

સાહિત્ય પણ સતત વાંચે. આ દેશની ગુજરાતી સાહિત્યની જમાત સાથે તેમને નિજ સંપર્ક. તેમની પરોણાગત પણ ભારે ચેપી. તેમને ઘેર કોઈ આગંતૂક ગયા હોય તેનું સ્વાગત કરવામાં લગીર ક્યાશ અને માણું ન રાખે. સુશીલાબહેનની અવેજીમાં, ચા-કોફી ખુદ કરે સાથે જાતભાતનું આરોગવાનું ય પીરસે. પુસ્તક લોકાર્પણના દરેક પ્રસંગે ય મન મેલીને તેમણે દરેકને જમાડ્યાં જ હોય.

વિનયભાઈએ માત્ર સાહિત્યસર્જન જ આપ્યું નથી. તેમણે લેસ્ટરમાં બેલગ્રેવ ડુરામા સોસાયટીની રચના કરેલી અને આરંભે કેટલાંક નાટકોની ભજવણી ય કરેલી. તે દિવસોમાં તેમણે પિતાને પગલે પગલે કેટલાંક નાટકો ય લખ્યા હતાં. કેટલાંક નાટકોમાં વળી તેમણે અદાકરી પણ કરવાની રાખેલી. આમ, જ્યેષ્ઠ દીકરા દિલીપે પિતાની અંતિમ સંસ્કારવિધિ ટાંકણે કહેલું તેમ, વિનયભાઈએ હતાશા, નિરાશા, પીડા, તડફડાટ, અજંપો, પ્રાણ્ય, મસ્તી, બેપરવાઈ, દર્દ - દિલી, ઉપાલંબ, ઉપરાંત, સમાજ અને રાજકારણની બદી મિષે ય કલમમાંથી તેજ પ્રગટાવ્યું હતું.

પૂર્વ આફ્રિકાની વસાહત જ શું, સામૂકી આફ્રિકા ખંડની દાર્શનિક તેમણે કેન્દ્રસ્થ રાખેલી. તેના અનેક દાખલાઓ કોઈને ય “ઓપિનિયન”ના પૂર્વ અંકો તપાસતા સહજ માલૂમ પડશે. ગુજરાતી ભાષાની કાળજી માટે પણ તેમના દિલમાં સતત આતશ જલતો રહેલો. આને માટે તેમણે માત્ર વિચાર્યું જ નહોતું, તે વિશે વિચારો વ્યક્ત કરવાના રાખેલા. આની સાહેદી કોઈને ય વિલાયતની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ના “અસ્મિતા” નામે મજબૂત અંકોમાં જોવા મળશે. પત્રકારરૂપે વિનય કવિ અહીં પણ ઝળક્યા છે. “કેન્યા ડેયલી મેલ”, ઉપરાંત “આફ્રિકા સમાચાર”થી માંડીને, વાયા “નવ બ્રિટન” અને “ગુજરાત સમાચાર”, તેમની ગાડી “ઓપિનિયન” સમેતનાં વિવિધ સમસામયિકોમાં ય ફરી વળી છે.

ડાયસ્પોરાના સવાલો, ડાયસ્પોરાની વાતો, ડાયસ્પોરાની ઘટનાઓ, ડાયસ્પોરાના ઉન્મેષો તેમની અનેક વાર્તાઓમાં સતત વહેતાં જ રહેતાં. તેમની વાર્તાઓ સુરેખ, મુદ્દાસર અને લઘુ જ રહેતી. તેમની કેટકેટલી વાર્તાઓ, આથીસ્તો, વાચકોમાં ખૂબ લોકપ્રિય રહેવા પામી છે. એક ઝાટકામાં પસાર થઈ ગયેલા આ બાર માસ દરમિયાન, મનેશચંદ્ર કંસારાની પાછળ પાછળ, કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલ અને પોપટલાલ પંચાલ હાથતાળી દઈને અગમ્ય દિશાએ ફેંટાઈ ગયા. હવે તે જ દિશાના વટેમાર્ગે તરીકે વિનય કવિ ઘોષિત થયા છે. ગુજરાતી ડાયસ્પોરિક સાહિત્ય ક્ષેત્રની આ સૌ અગત્યની ટૂંક છે. આમ, અમારું અહીંનું સાહિત્યસર્જન ટૂંકું થતું રહ્યું છે. કેટલાક, વળી, વય અને વ્યાધિમાં ઢીલા પડ્યા છે; જ્યારે કેટલાક વાંચનમાં અને અભ્યાસમાં.

પાનબીડું :

ગુજરાતની બહાર ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યની ‘અસ્મિતા’ જાળવવાનો સૌથી સબળ પ્રયાસ અને પુરુષાર્થ બ્રિટનમાં થઈ રહ્યો છે અને એ રીતે ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં નવી અનુભૂતિ કે નવા અલંકારો-રૂપકોની તાજગી ઉમેરાતી જાય છે. બ્રિટનવાસી ગુજરાતી લેખક કઈ રીતે પોતાનો મનોભાવ પ્રગટ કરે છે તે જાણવા અને અનુભવવામાં સહુને રસ હોવાનો જ. એની અનુભૂતિની વિલક્ષણતા એના સાહિત્યની આકર્ષકતામાં ઓર ઉમેરો કરે છે.

- કુમારપાળ દેસાઈ

(૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૮૫; ‘ઉર ધબકાર’માંની પ્રસ્તાવનામાંથી)

(૦૬.૦૪.૨૦૦૯)

e.mail : vipoolkalyani.opinion@btinternet.com

અકાદમીના ત્રણ દાયકા : વિવિધ કાર્યક્રમો

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની અવસ્થા હવે ત્રણ દાયકાની બહાર નીકળી રહી છે. આ સાંસ્કૃતિક મહત્વની ઘટનાને ધ્યાનમાં લઈને અકાદમીએ કેટલાક કાર્યક્રમો હાથ ધર્યાં છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની આ જીવંત અને સભર સભર હયાતીના આ ત્રીજા દાયકાની સમાપ્તિ ટાંકણે, ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની ત્રિશતિ : દશા અને દિશા’ સંબંધક વિવિધ ત્રણ કાર્યક્રમો અહીં તથા તળ ગુજરાતમાં યોજવાનો પ્રબંધ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીની આઠમી ભાષા સાહિત્ય પરિષદ, રવિવાર, ૩ મે અને સોમવાર, ૪ મે ૨૦૦૯ના દિવસો દરમિયાન, દક્ષિણ ઈંગ્લેન્ડના કોયડન વિસ્તારમાં, ઓસવાળ મહાજનવાડી [Oshwal House, 1 Campbell Road, CROYDON, Surrey, CR0 2SQ]ના પરિસરમાં ભરાશે. વહેલી સવારથી મોડી સાંજ સુધી આ બંને દિવસોએ રોચક કાર્યક્રમ રહેવાનો છે. અકાદમીના પૂર્વ પ્રમુખ દિવંગત પોપટલાલ જરીવાળાની સ્મૃતિમાં આ બે દિવસના પરિષદસ્થળને ‘પોપટલાલ જરીવાળા નગર નામકરણ અપાશે. આ પરિષદનો કેન્દ્રવર્તી વિષય ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી સમાજની દશા અને દિશા’ હશે. આ પરિષદના બંને દિવસોનો કાર્યક્રમ અહીં નીચે આપીએ છીએ.

આઠમી ભાષા સાહિત્ય પરિષદ : પોપટલાલ જરીવાળા નગર

‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી સમાજની દશા અને દિશા’

અધ્યક્ષ : નિરંજનાબહેન દેસાઈ

રવિવાર, ૩ મે ૨૦૦૯ :

- આરંભિક : સવારે ૯.૦૦ થી ૯.૪૫ : અકાદમી પ્રમુખ ભદ્રાબહેન વડગામા અને પરિષદ અધ્યક્ષ નિરંજનાબહેન દેસાઈનાં વક્તવ્યો
- પહેલી બેઠક : ‘ગુજરાતી સાહિત્યસર્જન, પ્રકાશન અને અનુવાદ’ : ૯.૪૫ થી ૧૧.૪૫ : વક્તા : વલ્લભભાઈ નાંઢા : સભાપતિ : અનિલભાઈ વ્યાસ
- કવિ ‘અય્યામ’ કૃત ‘ઝંખના’નો લોકાર્પણ અવસર : બપોરે ૧૨.૦૦ થી : અતિથિ : કવિ ‘જય મંગલ’
- બપોરનુંભોજન : બપોરે ૧.૦૦ થી
- બીજી બેઠક : ‘યુવા પ્રવૃત્તિ - આપણી વિરાસત’ : બપોરે ૨.૦૦ થી ૪.૦૦ : વક્તા : પ્રતાપભાઈ ગઢવી : સભાપતિ : ફાફકભાઈ ધાંચી
- બાળ કાર્યક્રમ : સંચાલન - જાગૃતિબહેન શાહ : સાંજે ૪.૩૦ થી ૬.૦૦
- સાંચ ભોજન : સાંજે ૬.૩૦ થી
- ‘એક સાંજ અવિનાશ વ્યાસને નામ’ : ગીત-સંગીત: જ્યોતિબહેન કામત અને સાથીદારો : રાત્રે ૮.૦૦ થી : સંચાલન : ગિરીશભાઈ ચાંદેગ્રા

સોમવાર, ૪ મે ૨૦૦૯

- ત્રીજી બેઠક : ‘નારી સંવેદના અને ઉત્થાન’ : સવારે ૯.૩૦ થી ૧૨.૨૦ : વક્તા : સુખમાબહેન સંઘવી તથા ભદ્રાબહેન વડગામા : સભાપતિ : ઈન્દુબહેન ઘ. પટેલ
- ભોજન : બપોરે ૧૨.૩૦ થી
- ચોથી બેઠક : ‘ગુજરાતી ભાષા શિક્ષણ અને તેના પ્રશ્નો’ : બપોરે ૨.૩૦ થી સાંજે ૪.૩૦ : વક્તા : કુસુમબહેન શાહ : સભાપતિ : કુસુમબહેન પોપટ
- સમાપન બેઠક : સાંજે ૪.૩૦ થી ૫.૦૦ : પરિષદ અધ્યક્ષ નિરંજનાબહેન દેસાઈ તથા અકાદમી મહામંત્રી વિપુલ કલ્યાણી

મળ્યાં વર્ષો તેમાં અમૃત લઈ આવ્યો અવનિનું

આંખને તરત સરસ રીતે ગમી જાય તેવું નયનરમ્ય આ દૃશ્ય છે. ક્ષિતિજે ડુંગરા. સામે આબ. કોરાણે ને કિનારે કાળા માનવીએ સજ્જેલું વિશ્વ. - વાહ ! - અને શાતા આપે તેવી, તે મધ્યે જોવા મળતી, એક એકથી ચડિયાતી ઈમારતો. વળી, કુદરતની મહેર તો જુઓ, આ બધું એકમેકમાં બહુ મજેદાર હળીભળી જાય છે !

પરંતુ, ભલા, મારા મહેરબાન ! આ છે ક્યાં ? થોડીક મહેનત; થોડુંક સંશોધન; થોડોક સહાયતેકો. બસ, અને આપણને આ ફોટાની સગડ મળી જ લેખો ! મધ્ય પૂર્વના યેમન મુલકના આ કંદાળ પટનો વિસ્તાર છે. એક જમાનામાં આ મુલકનું મુખ્ય નગર એડન, કે પછી સાચી રીતે કહીએ : આદાન, લેખાતું. ત્યાં સદીઓથી આપણા પૂર્વજો વેપારધંધો કરતા અને ગુજરાત સમેત હિંદના કિનારેથી સાહસિકો ત્યાં ફરી વળતા. આ બંદરી નગરમાં આપણી વસાહત સારી પેઠે ખીલી હતી. અને ત્યાંથી અંદરના પ્રદેશમાં ય આપણી વસાહત પ્રસરી ગયેલી.

એડનથી, પૂર્વ દિશામાં આશરે ૪૮૦ કિલોમિટર આઘે, અલ મુક્કલા નામે એક બંદર છે. એડનની ખાડીમાં, દક્ષિણ યેમનના દરિયા કાંઠે આવેલું આ નગર મુલકના સૌથી મોટા પ્રાંત હદ્રામતનું મુખ્ય મથક પણ છે. અલ મુક્કલાના પીઠ પ્રદેશમાં ધૂપદ્રવ્ય, લોબાનની જબ્બર પેદાશ છે અને દાયકાઓથી એક તરફ હિંદ અને બીજી બાજુ આફ્રિકા વચ્ચે તે વેપારવાણજનું ભારે અગત્યનું મથક સાબિત થયેલું હતું. જૂન અને સપ્ટેમ્બર વચ્ચેના ચોમાસાના મહિનાઓ દરમિયાન વરસાદની વાઝડીને લીધે આ બંદર ઝાઝું કામ આવતું નહીં. પરિણામે, અહીંથી ૩૦ કિલોમિટર દૂર આવેલા બરમ બંદરનો ઉપયોગ આ દહાડાઓમાં કરાતો રહેલો.

આજે આ બંદરની અંદાજે ૧,૯૦,૦૦૦ની વસ્તી હોવાનું કહેવાય છે. આ વિસ્તારનું અર્થકારણ મચ્છમારી પર આધાર રાખે છે. હકીકતે મચ્છીમારીને સારુ સન ૧૦૩૫ના અરસામાં આ નગરની રચના થઈ હશે, તેવી નોંધ ઈતિહાસ તપાસતા લાગે છે. વળી, વહાણ બાંધકામનો ધંધો પણ અહીં સદીઓથી વિકસેલો છે. આ બંદરી નગરનાં મકાનોનું બાંધકામ ઊંડીને આંખે વળગે તેવું છે. મોટા ભાગનાં મકાનો સફેદ રંગનાં છે. ભૂખરા રંગની પહાડીઓ અને ભૂરા રંગના દરિયા વચ્ચાળે, તે એક જુદી જ ભાત ઊભી કરે છે. અરબી અને હિન્દવી રીતભાતને કેન્દ્રમાં રાખીને આ નગરનાં મકાનોની રચના કરવામાં આવી છે.

યેમનમાં આજે ભારતીયોની વસ્તી જો કે નહીંવત્ છે. એક જમાનામાં એડનને, અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન, હિંદુસ્તાનના એક ભાગ રૂપે લેખવામાં આવેલું. મુંબઈ મહાનગરપાલિકાના નામથી એડન શહેરનો વહીવટ ચાલતો, તેવું સાંભરાણ આ એડન શહેરના એક વખતના નિવાસી, અહીંની 'એડન ટેપાળા મિત્રમંડળ' સંસ્થાના આગેવાન અને આપણી અહીંની વસાહતના એક આગેવાન શહેરી હિમ્મત જગાણી કહેતા હતા. યેમનમાં આજે, એક અંદાજ મુજબ, આશરે ૫૦૦ જેટલાં હિન્દવી નરસલનાં લોકો વસે છે. એક જમાનામાં સાતેક હજારની વસ્તી માત્ર ગુજરાતીઓની જ અહીં હતી, તેમ હિમ્મતભાઈ કહેતા હતા. અનુમાનનો જ પીછો લઈએ તો આ અલ મુક્કલામાં ત્યારે ય આપણા ઝાઝા લોકો નહોતા, તો પછી આજે તે આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા જ હોવાના ! તેમ છતાં, એટલું પાર્કું : આ બંદરી નગરની ભાષા અરબી છે અને અહીં આશરે ૯૯% લોકોનો ધર્મ ઈસ્લામ છે.

મધ્ય પૂર્વના દેશોમાં, સૈકાઓથી, આપણી વસાહત ખીલી છે, ફૂલીફૂલી છે. તેની દાસ્તાનની નોંધ લેવાય તેવો તેનો, ભલા, ઈતિહાસ ક્યાંથી મેળવવો ? લોકવાયકાઓ અને કહેતી વચ્ચેથી પસાર થતા થતા માર્ગ મોકળો કરવાનો છે. ચઢાણ કર્યાં ય છે. કોઈક સાહસવીર એ કામ આદરે તેમ રાહ જોઈએ.

સચિન-શાહરૂખ-ધોનીથી લાદેન જેવા લોકોના ‘ડુબ્લીકેટ’ ઘણા જેવા મળે છે. તેમનાથી આંખ ટેવાઈ ગઈ છે, પણ ઝવેરચંદ મેઘાણીના ‘લુક અલાઈક’- એમના જેવી વાળની ઢબ, મૂછો-રાખનાર જણને જોઈને સૌથી પહેલાં થાય, ‘આ ભાઈને ક્યાંક જોયેલા લાગે છે.’ પછી બની થાય કે એ ઝવેરચંદ મેઘાણીની એક જાણીતી તસવીર જેવા લાગે છે. એવા વાંકડિયા વાળ, ઘાટી મૂછો...વાળની જેમ આંખોનાં ને ચહેરા પરના ભાવનાં સિદ્ધિ લોત તો કદાચ એ પણ ભાઈએ મેઘાણીબાપુ જેવાં કરાવ્યાં લોત. સાત દાયકા પહેલાં ગત થયેલા એક સાહિત્યકાર માટે આવો ભાવ? આવો લગાવ? કે નકરી ‘ડુબ્લીકેટ’ગીરી?

રણછોડભાઈ માડુ

આવા સવાલ મેઘાણીબાપુ જેવો દેખાવ કાઢનારા રણછોડભાઈ માડુ સાથે વાતચીત કરતાં પહેલાં મનમાં થાય, પણ વાત શરૂ થયા પછી સમજાય છે કે ‘ડુબ્લીકેટ’ ખાતે ખતવી નખાય એવી આ જણસ નથી. મેઘાણી જેવો દેખાવ તો હિમશીલાના ટોપકાનું પણ ટોપકું છે. અસલી દ્રવ્ય અંદર ધરબાયેલું છે. એમાં મુગ્ધતા છે, તો નક્કરતા પણ ઓછી નથી. ભાવના ઉભરાની સાથે ઠોસ કામગીરી પણ છે. મેઘાણી માટે તેમને ધખના છે, ધખારા નથી. તેમની વ્યક્તિપૂજની ટીકા સહેલી છે, પણ તેમણે કરેલા કામને નજરઅંદાજ કરવું અઘરું છે.

‘એક ચોપડી નાપાસ’ માણસ મેઘાણીનું સોરઠી સાહિત્ય- રસધાર, બહારવટિયા અને બીજી વાતો વાંચ્યા પછી પુસ્તકોમાં આલેખાયેલાં વિવિધ સ્થળો શોધવા પંડના ખર્ચે સૌરાષ્ટ્રના 150થી પણ વધુ પ્રવાસ ખેડે- અને એ પણ ફેલોશીપ-ડોક્ટરેટ જેવા કોઈ સ્વાર્થ વિના, ફક્ત પોતાના સંતોષ માટે- ત્યારે થાય કે એમનો મેઘાણીપ્રેમ નખ મારવાથી ઉતરડાઈ જાય એવો, કેવળ ચામડીની પરનો રંગ નથી. એ હાડમાં ઠયો છે ને રગમાં વહે છે.

અત્યારે માંડ 44ના રણછોડભાઈએ પહેલી વાર 10 વર્ષની ઉંમરે દાદા પાસેથી મેઘાણીકથાઓ સાંભળી. દાદા મજૂરીકામ કરતા હતા, પણ વાંચવાના ભારે શોખીન. પિતા પણ વાંચે. રણછોડભાઈએ વાંચવાની કૌટુંબિક પરંપરા આગળ વધારી. એ ફક્ત વાંચીને અટક્યા નહીં. 1980માં પહેલી વાર પાલિતાણાની એક દુકાનેથી ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’નો મેળ પાડ્યા પછી તે અંદર ને અંદર ખૂંપતા ગયા. જોતજોતાંમાં એ મેઘાણીના સોરઠી સાહિત્યમાં માથાબૂડ થઈ ગયા. વાચન પછી એમને થયું કે ચોપડીમાં જે જગ્યાઓ લખી છે, ત્યાં એક વાર જવું. ખરાઈ માટે નહીં, દર્શન ખાતર.

એ વિચારથી શરૂ થયા રણછોડભાઈના પ્રવાસ. જ્યાં જાય ત્યાંની વિગતો- કોને મળ્યા, શી વાત થઈ, રસ્તામાં ક્યાં ગામ આવ્યાં- બધું નોંધતા જાય. ‘જેથી ચોપડીમાં લખવાનાં થાય ત્યારે કોઈનાં નામ ભૂલી ન જવાય.’ શરૂઆતમાં ફોટોગ્રાફી કરવાનો જોગ નહીં. મહેનતમજૂરી કરનાર માણસને ‘ડોક્યુમેન્ટેશન’ના હેડ નીચે ફંડ કોણ આપે? છતાં રણછોડભાઈએ કામ ચાલુ રાખ્યું.

કાઠિયાવાડી બોલીમાં પોતાની મુલાકાતોની વાતો કરતા રણછોડભાઈ ભાવસાગરમાં સેલારા લેતા હોય એવું લાગે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ જ્યાંથી ‘ચારણકન્યા’નું અમર થઈ ગયેલું કાવ્ય લખ્યું, તે વેજલકોઠા રણછોડભાઈ બબ્બે વાર જઈ આવ્યા. કહે, ‘બાપુ તો એક વાર ગયા. હું બે વાર ગયો છું.’ આવું કહેતી વખતે સરખામણીનો નહીં પણ ‘બાપુનો આતમો જ્યાં હોય ત્યાં કેટલો રાજ થશે’ એવો ભાવ તેમની વાતમાં સંભળાય. પાલિતાણાની આંબેડકર કોલોનીમાં રહેતા રણછોડભાઈએ ધરમાં મેઘાણીમંદિર બનાવ્યું. તેમની તસવીરો, એમનાં પુસ્તકો...

મેઘાણીમય જીવનમાં કુટુંબપરિવાર- પત્ની-પોતાના તથા સાથે રહેતાં ભાઈનાં બાળકો ઉછેરવાની જવાબદારી બાજુ પર મુકાઈ ગઈ હશે, એવી વ્યવહારૂ ચિંતા પણ આપણને થાય. રણછોડભાઈ પાસેથી તેનો હિસાબ મળે છે: બેનાં લગ્ન થઈ ચૂક્યાં. બે હજુ બાકી. પાંચેક વર્ષથી રણછોડભાઈ મકાન-બાંધકામ (શંટિંગ)ને લગતો સામાન ભાડે આપે છે. એનું ભાડું કેટલું મળે એ પણ રણછોડભાઈ કહી દે છે. એની પરથી તેમના આર્થિક સંઘર્ષનો અંદાજ આવી શકે. એમનાં પત્ની અને દીકરી ભરતકામ કરે છે. (પૂછવાનું રહી ગયું કે મેઘાણીનાં બીજાં પત્ની ચિત્રાદેવી ભરતકામ કરતાં હતાં એની પરથી પ્રેરણા લીધી?)

‘પરિવારમાં કોણ છે?’ એવા સવાલના જવાબમાં રણછોડભાઈ પોતાનાં અને ભાઈનાં સંતાનોની વિગત આપવા માંડે, એટલે અમદાવાદમાં તેમના યજમાન બનેલા નાનકભાઈ ઝ. મેઘાણીનાં પત્ની કુસુમબહેન તેમને પ્રેમથી ટોકે, ‘પરિવારમાં તમારાં પત્નીનું નામ તો કહો. એ પરિવારમાં નથી? એમનું નામ સૌથી પહેલું લેવાનું.’ એટલે રણછોડભાઈ ‘કાનની બૂટ પકડું’ના ભાવ સાથે પત્નીનું નામ કહે.

વાળની કાબરચીતરાઈ અને એકંદર દેખાવ પરથી રણછોડભાઈ તેમનાં 44 વર્ષ કરતાં ઘણા મોટા લાગે. દેખાવ ઓછો હોય તેમ વાત પણ એ ‘બહોત ગઈ ને થોડી રહી’ની જેમ કરે. આપણે કહીએ, ‘હજુ તો પચાસ થયાં નથી. બહુ જીવવાનું છે. બહુ ફરવાનું છે.’ તરત રણછોડભાઈ

કહે, ‘મેઘાણીબાપુ 51 વર્ષ જીવ્યા હતા...’ રણછોડભાઈ મેઘાણીબાપુની ઉંમરે વિદાય થવાની ઈચ્છા પ્રગટ કરે ત્યારે આપણા મનમાં એમનો પરિવાર તરવરવા લાગે. એમને કહીએ કે ‘મેઘાણીબાપુએ 51 વર્ષમાં 100 વર્ષનું કામ કર્યું. આપણાથી 51 વર્ષ ના જવાય.’ પણ એવી સમજાવટને રણછોડભાઈ કાનસરો ન આપે. પછી કહીએ કે ‘અત્યારથી એની ચર્ચા નથી કરવી, પણ 51 વર્ષે મેઘાણીબાપુ જ તમને કહેશે કે હજુ રહી જાવ ને કામ કરો. તમારે કામ કરવાની જરૂર છે.’ તરત રણછોડભાઈ બોલી ઉઠે, ‘મેઘાણીબાપુ કહે તો બરાબર...’

મેઘાણી સાહિત્યનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો એમની પાસે ખરાં, પણ રણછોડભાઈનો મૂળ રસ સોરઠી સાહિત્યમાં. આ પ્રકારનાં બીજાં લખાણો તે રસથી વાંચે. જયમહા પરમાર-નાનાભાઈ જીભલિયા જેવાં નામ પણ તેમના મોઢેથી સાંભળવા મળે. છતાં એ લેખકો પ્રત્યે અનાદર બતાવ્યા વિના તે ચારણી બાનીમાં કહે: બાપુ તમારાં સાહિત્ય તણાં મેં પીધેલ પાણી/ પીઉં છું બીજાનાં ત્યારે (એ) મોળાં લાગે છે, મેઘાણી

‘રસધાર’ના કાઠિયાવાડની જેમ ‘માણસાઈના દીવા’નું ચરોતર જેવા આવશો કે નહીં? એના જવાબમાં રણછોડભાઈ કહે, ‘એ બીજા કોઈ કરશે. મારે હજુ કાઠિયાવાડનાં કોતરોમાં જ ફરવાનું બાકી છે.’ તેમની મહેરછા બધાં સ્થળોની તસવીરો અને વિગતો ધરાવતું પુસ્તક કરવાની છે. દરમિયાન, મેઘાણી વિશેની અનન્ય વેબ સાઈટ

<http://www.jhaverchandmeghani.com/> તૈયાર કરનાર અને તેમાં સતત ઉમેરા કરવાની ખ્વાહિશ ધરાવતા મેઘાણીપૌત્ર પિનાકીભાઈ મેઘાણીએ રણછોડભાઈની કેટલીક તસવીરો મેળવીને સાઈટને વધુ સમૃદ્ધ બનાવશે.

પ્રવાસ દરમિયાન ઘણાં સ્થળોએ રણછોડભાઈને એકથી વધુ વાર જવું પડે. સ્થાનિક લોકો પાસેથી સ્થળ શોધવા મદદ લેવી પડે. ક્યારેક ભોમિયા સાથે એક સ્થળે જઈને આવ્યા પછી કોઈ વડીલ મળે ને કહે, ‘પેલો ટીંબો, પાળિયો, જગ્યા કે સ્થાનક જોયાં?’ જુવાન ભોમિયાને ખબર ન હોય એટલે એ જગ્યાએ ફરી જવાનું ઊભું રહે. મેઘાણી સાહિત્યનું પગેડું દાબતાં રણછોડભાઈને ખૂણાખાંચરાના નેસમાં કે ખોબલા જેવડા ગામમાં જવાનું થાય. પણ રણછોડભાઈ કહે છે, ‘ગમે એવું નાનું ગામ હોય કે ખોરડું હોય, કોઈએ હજી લગી મને એવું પૂછ્યું નથી કે મેઘાણી એટલે કોણ?’

આવો સવાલ કદી ‘પૂછાણો’ નથી. કારણ કે ઝવેરચંદ મેઘાણી સાહિત્યની વાડાબંધી કે પરિપટો-અકાદમીઓનાં વહીવટી માળખાં થકી નહીં, પણ રણછોડભાઈ જેવા અસંખ્ય ભાવકોના હૃદયમાં જીવે છે.

(બુધવાર, ૮ એપ્રિલ ૨૦૦૮)

<http://www.urvishkothari-gujarati.blogspot.com/>

‘બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ’ : એક મૂલ્યાંકન

• ધનશ્યામ ન. પટેલ

આમુખ : ગુજરાતથી, ખાસ તો છેલ્લી ત્રણચાર સદીઓ દરમિયાન, બેવડાં-ત્રેવડાં સ્થળાંતર કરીને ગુજરાતીઓ, ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં, અન્ય દેશવાસીઓ સહિત, વિશ્વભરના અનેક દેશોમાં વસવાટ કરી રહ્યા છે. દરેક દેશમાં આપણી જમાવટ સ્થળ, કાળ ને સંજોગોને અનુરૂપ વિભિન્ન રૂપે વિકસી રહી છે. ‘દેશ એવો વેશ’. એવી સામાન્ય જનતામાં પ્રચલિત કહેવત અનુસાર, આપણે પરદેશોમાં જાતજાતનાં વાણી, વર્તન સાથે કેટકેટલી વેશભૂષા ધારણ કરીએ છીએ ! અલબત્ત, આપણી બહુમુખી વારસાગત અને વિશિષ્ટ ગુજરાતની અસ્મિતા યથાશક્તિ ટકાવીને !

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના દિને લગભગ દોઢસો વર્ષોથી પરાધીન રહેલા હિન્દુસ્તાનને ભાગલા થવા છતાં સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત થઈ. આટલા લાંબા ગાળાના મુખ્યત્વે અહિંસક સંઘર્ષ બાદ અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો અંત આવ્યો તો ખરો, પરંતુ હકીકતમાં, તો જાણ્યે અજાણ્યે આડલાભ સ્વરૂપે અંગ્રેજ પ્રજા અને તેના મૂળ વતન બ્રિટન સાથે આપણી કાયમની અવરજવર ઉપરાંત સ્વેચ્છાએ પ્રાપ્ત કરેલી બ્રિટિશ નાગરિકતાની રૂએ કાયમની લેણાદેવી ચાલુ રહી. બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય હેઠળ

વિસ્તરેલા જગત ભરના દેશોમાં સ્થળાંતરિત થયેલા ભારતીયોને તે દેશોની આઝાદી પ્રાપ્તિ બાદ આ લાભ મળ્યો. પરંતુ વિશેષતઃ તો પૂર્વ આફ્રિકામાં અન્ય સ્થળે બહુમતી ધરાવતી ગુજરાતી પ્રજા જ વધુ સદ્ભાગી હતી.

ટાંઝાનિયા, યુગાન્ડા અને કેન્યા, અનુક્રમે સન ૧૯૬૧ - ૧૯૬૨ - ૧૯૬૩માં, બ્રિટિશ ધૂસરીમાંથી મુક્ત થયાં. સ્વતંત્રતા બાદ આ પ્રદેશોમાં ખાસ કરીને સરકારી વહીવટમાં તથા બેંકોમાં આફ્રિકીકરણની નીતિ અમલમાં આવી. વેપારધંધામાં ઈજરા - પરવાના દાખલ થતાં એશિયન કહેવાતા આ બ્રિટિશ પાસપોર્ટ ધરાવનારને બ્રિટનમાં આવવાના સંજોગો ઊભા થયા. આમ ૧૯૬૦-૧૯૮૦ દરમિયાન મુખ્યત્વે આપણી વસાહતનું, પહેલી-બીજી ગણાતી પરદેશી પેઢીનું બીજું સ્થળાંતર, બ્રિટનમાં તેમના પ્રવેશ માટે કડક પ્રતિબંધક કાયદાઓ છતાં, સંપન્ન થયું. જે કે હાલ સંજોગો બદલાતાં છેલ્લા એકાદ દાયકાથી તો ભારતથી વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત નવા ગુજરાતી નરસલના આગંતુકો બ્રિટનમાં આવીને વસવાટ કરી રહ્યા છે.

વનુ જીવરાજ સૌમ્યાએ જોડિયા બાળક જેવું અંગ્રેજીમાં ઈતિહાસ સામગ્રીવાળું પુસ્તક, The Ancient History of the Solar Race & History of the Indians of East Africa [ISBN 1-898941-66-1] પ્રકાશિત કર્યું છે. જુલાઈ ૨૦૦૨ના “ઓપિનિયન”માં, આ પુસ્તકના બીજા ભાગની સમીક્ષા મેં રજૂ કરી હતી. આ સમીક્ષા લેખમાં અન્ય અનુભવી લેખકો દ્વારા પૂર્વ આફ્રિકાની હિંદી વસાહત વિષય પર ગુજરાતીમાં લખાયેલાં આઠ પુસ્તકો ઉપરાંત ત્રણ નવલકથાઓનો પણ ઉપરોક્ત અંકના પાનાં નં. ૧૨ પર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ દરેક પુસ્તક બ્રિટનમાં હાલ સ્થિર થયેલી અને ભાવિ આપણી પેઢોઓનો ચિરસ્થાયી અમૂલ્ય વારસો છે.

હવે પહેલી બીજી પેઢીના સ્થળાંતર - કૂદકા સ્વરૂપે આ વસાહતના મોટા ભાગનાં પગલાં ભારતની આઝાદી ટાણાના સમયથી ગણીએ તો છેલ્લા છ દાયકાઓથી (૧૯૪૭-૨૦૦૭) ગ્રેટ બ્રિટનના એક નાનકડા ટાપુ પર

સ્થિરતાપૂર્વક જાણે મંડાઈ ચૂક્યાં છે એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. જાણે કે આજ સમયગાળાના ફળસ્વરૂપ ‘હીરક મહોન્સવ’ ટાણે ગુજરાતી પ્રજાના સાહસો, અરમાનો, આકાંક્ષાઓ, સફળતા-નિષ્ફળતા, ચડતી-પડતી કે ભાવિનાં સ્વપ્નો ઉદ્દોષિત કરવાની સમયની માંગ પુરુષાર્થી અને સાહસિક ગુજરાતી પ્રજાના દિલમાં બળવત્તર બની રહી છે. અને અને ...

... હવે આ સમયગાળા દરમિયાન અસ્તાચળે ઢળી ગયેલી નિવૃત્ત પેઢી કે આપણી સદા ધબકતી કર્મયોગી વસાહત સાથે ત્રીજી (પરણિત કે કુંવારા) નોકરી-ધંધાવાળા કે ચોથી (વિદ્યાર્થી - યુવાન વયરક) પેઢીઓનું સળંગ છણાવટ

કરતું પુસ્તક ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ’, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર દ્વારા, ૨૦૦૭માં પ્રકાશિત થયું છે. આ પુસ્તકના જોડિયા લેખકો, પ્રવીણભાઈ ન. શેઠ અને જગદીશભાઈ દવેનો ટૂંક પરિચય, અનુક્રમે, મુખપૃષ્ઠ અને અંતિમ પૃષ્ઠ પરના અંદર વળતા અડધિયામાં ફોટા સાથે પ્રસ્તુત છે.

ગાંધીનગરની અકાદમીએ આ પહેલાં ડાયસ્પોરા શ્રેણીમાં ત્રણ પુસ્તકો (૧) અમેરિકામાં ભારતીયો, (૨) ઉછાળા ખાય છે પાણી (૩) ખોવાયેલા ચહેરા પ્રકાશિત કર્યા

છે. હવે આ ચોથા પુસ્તક ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ’ના પ્રકાશનની જવાબદારી લઈને અકાદમીએ લેખક બેલડીને આર્થિક રીતે નચિત કર્યા છે. ભીખુ પારેખે લેખકોને ગુજરાતીમાં આ વિષયના પ્રથમ પ્રદાન માટે ‘આમુખ’ લખી જરૂરી સલાહ સૂચન પણ કર્યાં છે. સાથેસાથે યુનાઈટેડ કિંગડમ / યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં સંબંધિત વ્યક્તિઓની મુલાકાતો, પ્રવાસ વગેરે માટે જરૂરી આર્થિક પ્રબંધ પણ ‘નિર્માણ ટ્રસ્ટ’ દ્વારા કરાવીને તેમને વધુ પ્રોત્સાહિત કર્યાં છે.

પૂર્વભૂમિકા : પરદેશોમાં મુખ્યત્વે આફ્રિકા ખંડ, કેરેબિયન ટાપુઓ, બ્રિટન કે અમેરિકામાં વસેલા ભારતીયોના ઈતિહાસનાં નાનાં મોટાં ઘણાં પુસ્તકો અંગ્રેજી ઉપરાંત ભારતીય ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયાં છે. આ વિસ્તૃત ઈતિહાસ સામગ્રીમાં વિશેષ વસ્તી ધરાવતા ગુજરાતીઓનાં આદાન-પ્રદાન, પુરુષાર્થ - સિદ્ધિઓનું વાસ્તવિક ચિત્રણ ગુજરાતી - અંગ્રેજી પુસ્તકોમાં એક ગણનાપાત્ર ભાગ તરીકે આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ સુલભ બની રહે છે.

‘અમેરિકામાં ભારતીયો’ (ગાંધીનગરવાળી અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત) પુસ્તક મારા જોવામાં હજુ આવ્યું નથી. પરંતુ ગુજરાતી ઈતિહાસ લેખિકા અને કેળવણીકાર રોઝીના વિસરામનું અંગ્રેજી પુસ્તક Asians in Britain - 400 years of History : ISBN 07453-1373-6 : સન ૨૦૦૨માં પ્રકાશિત થયું, તેમાં આપણાં ગુજરાતી દૃષ્ટા અગ્રેસર અને ખમતીધર સાંસદ દાદાભાઈ નવરોજી, મંચેરજી ભાવનગરી તેમ જ શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા અને ભીખાયજી કામાના રાજકીય પરાક્રમ મને પ્રથમવાર વિગતે જાણવા મળ્યાં છે. આ દળદાર પુસ્તક વાંચીને કોઈ પણ સંવેદનશીલ વાંચકનાં રૂવાં ખડાં થઈ જાય ! આ પુસ્તકની મર્યાદા એટલી જ છે કે અહીં ઈતિહાસ ફક્ત ભારતની આઝાદી ટાંકણા (૧૯૪૭) સુધીનો જ રજૂ થયો છે.

ગુજરાતી લેખિકા કુસુમ વડગામાનું પણ પુસ્તક India in Britain અંગ્રેજીમાં ૧૯૮૪ દરમિયાન પ્રકાશિત થયું છે. આમ છૂટક છૂટક પ્રકાશિત થતાં કેટલાંય પુસ્તકો ઉપરાંત ખાસ તો સ્થાનિક અઠવાડિકો, માસિક વિચારપત્રો અને વિવિધ સંસ્થાઓના વિશેષાંકો દ્વારા પણ ગુજરાતી - અંગ્રેજી બન્ને

ભાષામાં બ્રિટનવાસી ગુજરાતી વિશે છેલ્લા સાડાચાર દાયકાથી અઢળક સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતી રહી છે. ગુજરાત હિન્દુ એસોસિયેશન, લેસ્ટર દ્વારા “અમે ગુજરાતી” ટ્રિમાસિક ૧૯૭૫થી ગુજરાતી અંગ્રેજી બન્ને ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે. તેના અંકોની વિના મૂલ્યે વહેંચણી કરવામાં આવે છે. વળી, નેશનલ કોંગ્રેસ ઓવ્ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશન્સ દ્વારા British Gujaratis નામે એક પુસ્તિકા અંગ્રેજીમાં પ્રસિદ્ધ કરાઈ છે.

જો આમ સ્થિતિ હોય તો આપણને સૌને એક ગૂઢ પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે આ લેખક બેલડી વાંચકોને ૨૮૦ પાનામાં સંકલિત પુસ્તકમાં સંપાદન સ્વરૂપે પુનરાવર્તન સિવાય બીજી નવી શી સામગ્રી આપી શકવાના છે ?

ગીતાભાષ્ય અને ગાંધીજી - આ બે વિષયો ઉપર તો થોકબંધ પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે, તેમ છતાં પ્રવીણ કે. લહેરીએ પિતૃતર્પણ અર્થે ‘હિંદ સ્વરાજના શિલ્પી મહાત્મા ગાંધી’ નામે પુસ્તક હાલમાં બહાર પાડ્યું છે. લગભગ તે રીતે, હવે, તળ ગુજરાતના કે ડાયસ્પોરાના વિદ્વાનોને અહીંના ‘ગુજરાતીઓ’ને ઓળખવાનું આકર્ષણ જામ્યું છે. તે નિમિત્તે એક તરફ બળવંત જાતી તો બીજી તરફ શીરીન અને મકરન્દ મહેતા દંપતીની યુનાઈટેડ કિંગડમની મુલાકાતો છેલ્લાં એકાદબે વર્ષોમાં થઈ હતી. મહેતા દંપતીકૃત ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતી ડાયસ્પોરા : ઐતિહાસિક અને સાંપ્રત પ્રવાહો’ પુસ્તકનું હજુ હમાણું જ લોકાર્પણ થયું. વિશ્વ ગુજરાતી સમાજ પ્રકાશિત આ સર્જનમાં, અહીંની ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી, “ઓપિનિયન” તથા ચંદરિયા ફાઉન્ડેશનનો સહકાર હતો.

‘બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ’ પુસ્તકના લેખનમાં બન્ને લેખકોની સંયુક્ત જવાબદારીઓ અડધોઅડધ વહેંચાઈ જતી નથી. આ પુસ્તકનું મૂલ્યાંકન, અવલોકન, સમીક્ષા કે ટીકા-ટિપ્પણ બન્નેને વ્યક્તિગત રીતે સો ટકા લાગુ પડે છે. કારણ કે ક્યાં પ્રકરણ કયા લેખકે લખ્યાં તે વાચકને જાણવા મળતું નથી. પ્રવીણભાઈ શેઠ, ખાસ કરીને ભારતમાં અને યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓવ અમેરિકામાં કાર્યરત રહેતા હોય છે, એમ માનવું છે. જગદીશભાઈ દવે છેલ્લાં પચીસેક વર્ષોથી બ્રિટનમાં સ્થાયી વસવાટ કરે છે. એટલે બ્રિટનના ગુજરાતીઓનો માહોલ તેમને તેમના જોડિયા લેખક પ્રવીણભાઈ કરતાં વધુ હસ્તાક્રમલવત્ હોય એમ જરૂર માની શકાય. આ સર્જન-સાહિત્યને પાશ્ચાત્ય પહેલી પૂણી ગણી શકાય તો તે નિમિત્તે પણ બન્ને લેખકોને સમસ્ત ગુજરાતી આલમના, સાહિત્ય-રસિક વાંચકો તરફથી, ધન્યવાદ ઘટે છે.

છેલ્લા પાંચસાત દાયકાથી ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં આવી વસેલો નામાંકિત ગુજરાતી હવે તો એકવીસમી સદીના નવમા વર્ષમાં પ્રવેશી ચૂક્યો છે, ત્યારે એક પ્રશ્ન થાય છે કે વર્ષોથી વિશ્વપરિભ્રમણ કરતો કોઈ પણ પ્રદેશમાં વસતો એક વિશિષ્ટ ગુજરાતી પણ પોતાનું કુટુંબ-પરિવાર, બાપદાદાના વતન, વારસા, જ્ઞાતિ, ધર્મ, સમાજ, શિક્ષણ, નોકરી ધંધા વગેરે કશાથી પણ અજ્ઞાત રહ્યો છે ખરો ? આ પ્રક્રિયામાં તેણે દેશ-કાળ અનુસાર સુખદુઃખ, સકુળતા-નિપુકુળતા કે ચડતી પડતી અને શ્રીમંતાઈ - ગરીબાઈ સાથે સાથે જ વેઠ્યાં અથવા માણ્યાં પણ છે. બીજી પ્રશ્ન એ થાય છે કે ગુજરાતી જનસમૂહમાં વર્ષોથી વિશ્વસ્તરે રોજરોજ યવાતો કે ગવાતો ઉપલક દૃષ્ટિએ આ તદ્દન સામાન્ય

લાગતો સીધો સાદો વિષય જ લેખકોને રહી રહીને આટલાં વર્ષે તેમની પાકટ ઉંમરે કેમ હાથવગો થયો ? ત્રીજી પ્રશ્ન એ થાય છે કે ગુજરાતી સમાજનાં સારાં નરસાં બન્ને પાસાંઓને સમગ્રતયા સ્પર્શવાની હિંમત કરતાં કરતાં યથાયોગ્ય ન્યાય મળી શક્યો છે ખરો ? આવા આવા પાર વગરના પ્રસ્તુત પુસ્તકમાંથી ઉદ્ભવતા પ્રશ્નોની અસહ્ય મૂંઝવણ સાથે એક વાચક તરીકે મારા થોડાઘણા પ્રતિભાવ તટસ્થપણે દર્શાવવાનો અહીં ઈરાદો છે.

બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ (ઈન્ બિટ્વિનનેસથી હોમલીનેસ) : વાચકોને અંગ્રેજી ભાષાનો કોઈ છોછ નથી, પરંતુ આડેધડ તેનો આ પેટા - મથાળામાં તથા અન્ય સ્થળે આ પુસ્તકમાં દુરુપયોગ થયો વર્તાય છે. કૌંસમાં આપેલા આ બિનજરૂરી પેટા મથાળામાંથી કોઈ ખાસ અર્થ નિષ્પત્તિ નીકળતી નથી. ક્યાંક અંગ્રેજીમાં લખાયેલા સાહિત્યના આધારે, મોહવશ થઈ કરેલું આ આંધળું અનુકરણ તદ્દન હાસ્યારુપદ લાગે છે.

રાજ્ય કરતી અંગ્રેજ પ્રજા અને મૂળ આફ્રિકનો વચ્ચે જ્યારે આપણી અંતરાલ [in betweenness] સ્થિતિ હતી ત્યારે પણ આપણે સામાન્ય રીતે તે પ્રદેશોની આઝાદી આવતા પહેલાં તો વર્ષોના વસવાટની રૂએ હાશકારો [homeliness] જ અનુભવતા હતા. એટલે આ પેટા મથાળાનો અર્થ તો ગુજરાતીઓને હાશકારામાંથી જ હાશકારા કે નિરાંતવાસ તરફ જવાનું એમ જ થયો. જે વાચકોને કે લેખકોને કોઈને પણ અભિપ્રેત નથી. ગુજરાતી પ્રજાને પૂર્વ આફ્રિકામાં જે મુશ્કેલીઓ આવી તે તો રાજ્યકર્તાઓએ તે પ્રદેશો છોડ્યા બાદ આવી. એટલે આ કપરી મુશ્કેલીભરી સ્થિતિમાંથી બ્રિટનમાં

સ્થળાંતરને કારણે હાશકારો અનુભવી શકવાની સ્થિતિ જો આપણી ગુજરાતી પ્રજાને પ્રાપ્ત થઈ હોય તો આ પેટા મથાળું બંધબેસતું ન લાગે. મુશ્કેલીનાં કારણ એ હતાં કે ૧૯૬૪ - ૧૯૬૮ દરમિયાન કેન્યા ટાંઝાનિયાની આફ્રિકીકરણની નીતિ તથા યુગાન્ડામાં ઈદી અમીનના નિષ્કાસન-હુકમ સન ૧૯૭૨ દરમિયાન અમલમાં આવ્યાં. પ્રકરણ ૩(દૃષ્ટિપથ)માં આપેલા ખુલાસાથી સમાધાન થતું નથી.

વળી, બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓને હાશકારો પ્રાપ્ત થયો છે તેવા લેખકોના મંતવ્ય સાથે જરા પણ સંમત થઈ શકાતું નથી. મધ્યમ વર્ગનાં આપણાં ગુજરાતી કુટુંબ-પરિવારો અને આપણી સામાજિક કે ધાર્મિક સંસ્થાઓના ઠેકેદારોની સેવાને નામે ચાલતી ઠગારી પ્રવૃત્તિઓની જાણ મેળવવા માટે તો લેખકોએ ગુજરાતના ઝવેરચંદ મેઘાણી, પન્નાલાલ પટેલ કે ઈશ્વર પેટલીકર જેવું બનવું પડે. લંડનમાં છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી વસતા આપણા એક લેખકને હું ભક્તિનિકેતન આશ્રમ, દંતાલીના સ્વામી સચ્ચિદાનંદ બનવાનું સૂચવતો જ નથી. કારણ કે ગુજરાતી આલમના મોહ, માયા, મમતા, અને લોભ પણ આપણને સૌને વળગેલાં છે. ભીખુ પારખને (જુઓ પ્રકરણ ૨૦, પાન ૨૨૧ : સેલિબ્રિટિઝ) ‘ડાયસ્પોરાના બહુસાંસ્કૃતિક ઋષિ’ પદ પર સ્થાપીને તેમને આ ગુજરાતી વિશ્વવ્યાપી કયા આશ્રમમાં મોકલવા માગો છો ? તેમને પોતાને જ આ નાટક ન ગમે, અને હસી કાઢશે ! તેમને પહેરાવેલા આ ઋષિના વાઘા લોડેસના સભાગૃહમાં કેટલા શોભશે ? ઋષિઓ, સાયુઓ, સંતો અને સ્વામીઓને ભારતમાં જ રહેવા દો. અહીં ફરવા તો આવે જ છે ! વળી, પાન ૨૨૧ થી

૨૧૭ સુધી સંકલિત તેમના રેખાચિત્રથી રસજ્ઞ વાચકોને પૂરતો સંતોષ રહેશે એમ માનું છું. પરંતુ તે પાન ૨૨૧ પર આપેલા શબ્દો - 'ઘેટોઆઈઝડ' 'ઘરબજેટ', 'એન્ટરટેઈન' વાચકોને અત્યંત ખૂંચે એવા છે. અન્યત્ર આખા પુસ્તકમાં પણ આવી બિનજરૂરી ગુજલિશ ભેળસેળ જોવા મળે છે.

સદાય કલ્પનાના વિશ્વમાં વિહરતા કોઈ કવિના કાવ્યમાં જેટલી અનિશયોક્તિ થઈ શકે છે અને શોભે છે તેટલી અનિશયોક્તિ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં દરેક સેવાભાવી સંસ્થાઓ કે કેટલાક સ્વાર્થી સમાજસેવકોને બિરદાવવામાં કરવી યોગ્ય ઠરતી નથી. આ દેશનાં સાહિત્યસર્જનોમાં જ્યારે એકપક્ષી વખાણ જ થયાં કરે છે ત્યારે ગુજરાતના અહીં મુલાકાતે આવતા લેખકો(ગુણવંત શાહ, મકરંદ મહેતા, દિવંગત ચંદ્રકાન્ત બક્ષી, વગેરે)એ પણ આપણને પોતે કરેલાં ટીકા ટિપ્પણથી ચેતવ્યા છે. છતાં, આ વાત આપણા લેખકોએ 'બ્રિટનના ગુજરાતીઓ'માં ધ્યાનમાં રાખી લાગતી નથી. 'પોતાની' માને કોણ ડાકણ કહે' શું એવી વાત આ છે ને ?

લેખકોને આથી એક આલ્વાન આપીએ. તળ ગુજરાતમાં કે અહીં યુનાઈટેડ કિંગડમમાં પણ ખુમારીથી નિર્મળ સાહિત્ય સર્જન ને નિઃસ્વાર્થભાવે સમાજસેવા કરતી વ્યક્તિઓ સાથેનો તમારો નાતો શું તૂટી ગયો છે ? અથવા કેમ તૂટી ગયો છે ? સ્થાનિક સાહિત્ય-વર્તુળોમાં કે ગાંધી ફાઉન્ડેશન જેવી અનેક સંસ્થાઓ નિમિત્તે જ્યારે આપણે એક બીજાથી વધુ પરિચિત થઈ શકીએ છીએ ત્યારે ખાસ આત્મનિરીક્ષણ કરવું રહ્યું કે શા માટે પાંચદસ પસંદગીની વ્યક્તિઓનાં નાનાં શાં વર્તુળમાં જ રાચીએ છીએ ? પોતાના ઘરે ફક્ત અનાયાસે ખબરઅંતર પૂછવા નિમિત્ત મુલાકાતે આવતી વ્યક્તિઓને અટકાવવા શા માટે ભૂતકાળની ભવિન-દિવાલ ઊભી કરીએ છીએ ? આપણાં મુખ પર સદાય ચિંતા અને અપરાધભાવનાં વાદળાં કેમ ઊમટ્યા કરે છે ? આપણાં લેખનોમાં માનવીય સદ્ગુણોની છાયા કેમ ઊઠતી નથી ?

પચાસ વર્ષની ઉંમરે પહોંચતા પહેલાં જ, મધ્યમ સ્થિતિના ઠીક ઠીક આવક ધરાવતા બેત્રણ બાળકોના ગુજરાતી પિતાને માથે ટાલ પડી જાય છે. તેટલી જ કૌટુંબિક મુશ્કેલીઓ અને અંતર્વેદના યુનાઈટેડ કિંગડમની ગુજરાતી નારી હસતે મોઢે પણ જાણે અજાણે ભોગવી રહી છે ! આવી યુનાઈટેડ કિંગડમની ગુજરાતી નારીઓની અવહેલના તથા તેમની સાથે ધરાર વિધિવિધ સંસ્થાઓના ઠેકંદાર તરીકે કેટકેટલાય અન્યાય કરનાર એક 'વ્યક્તિ'ને શા માટે તમે છેક બર્મિંગમમાં આવેલાં સેવાભાવી સન્નારી 'કમલેશબેન પટેલ' સાથે સરખાવો છો ? (સંદર્ભ : પ્રકરણ ૧૪ : સમાજજીવન : પરિવર્તનની રાહે : પાન - ૧૧૬, છેલ્લો ફકરો) ને તે ય ફક્ત એક જ વાક્યમાં, જે નીચે પ્રમાણે છે :

(કમલેશ બેન પટેલ જેવાં) અગ્રણી સમાજસેવાનિષ્ઠ પ્રવીણ અમીને આશ્રમો - લેમ્બેથ એશિયન એલડરલી કે કેર દ્વારા આ ક્ષેત્રમાં ખાસ કદર મેળવી છે.

આ એક વાક્યના વિધાનથી તો સામાન્ય રીતે કમલેશબેનને તો જાણે અજાણ્યે અન્યાય થયો જ છે, પરંતુ બ્રિટનના સમસ્ત ગુજરાતીઓને તો ખાસ અન્યાય થયો છે. કમલેશબેન પટેલને, પ્રવીણભાઈ અમીનને લેખકો સાચી રીતે જરા પણ ઓળખે છે ખરા ?! કરસનદાસ માણેક જેવા સુહૃદ કવિઓ અમસ્તા ગેલમાં આવી કાવ્યરચનાઓ કરતા નથી !

મને એ જ સમજાવું નથી કે આનું શાને થાય છે :

ફૂલડાં ડૂબી જતાં ને પથ્થરો તરી જાય છે !

યુનાઈટેડ કિંગડમની ગુજરાતી જનતાનું ચિત્રણ કરવા તો લેખકોએ ઘણી વ્યક્તિઓની રૂબરૂ મુલાકાતો લીધી. પચીસ વર્ષોનો આ દેશનો વસવાટ છતાં. તેના ફળસ્વરૂપ પુસ્તકમાં કંઈક યોગદાન થયું હોય તો વાચકોને જરૂર પ્રોત્સાહન મળશે. પરંતુ અમીનસાહેબ દ્વારા ચલાવાતા આ આશ્રમ(લેમ્બેથ એશિયન એલડરલી કે કેર)ની એક કરુણારૂપદ દાસ્તાન છે. જેની શોધ લેખકોએ કે સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજાએ નવેસરથી કરવી જોઈએ. 'આશ્રમ'ની મુલાકાત આ લેખકો જે હજુ પણ ન લઈ શક્યા હોય, તો બ્રિટિશ ગુજરાતીઓનો આધુનિક ૨૦૦૭નો ઇતિહાસ અધૂરો રહેશે !

(ગુજરાતી) સમાજજીવન : પરિવર્તનની રાહે ?? : 'બ્રિટનના

ગુજરાતીઓ'નું ચૌદમું પ્રકરણ (સમાજજીવન : પરિવર્તનની રાહે) પાન ૧૧૫થી ૧૨૫ સુધી વિસ્તરેલું છે. ઘણી મહિલાઓની ગતિશીલ ભૂમિકા વર્ણવતાં તેમની યથાયોગ્ય કદર પણ કરવામાં આવી છે. નવી પેઢીના પ્રશ્નો પણ ઠીક ચર્ચાયા છે. છેલ્લા પ્રકરણ ૨૧(સમીક્ષા, પરિપ્રેક્ષ્ય અને પ્રક્ષેપ)માં પણ ગુજરાતી ભાઈબહેનોને મૂલવતી ઠોસબંધ વિગતો હોવા છતાં પણ તેના પ્રતિભાવમાં ઘણા ચર્ચારૂપદ અને તદ્દન ભૂલભરેલા મુદ્દાઓનું મૂલ્યાંકન કે ટીકા ટિપ્પણ લેખની મર્યાદાના કારણે અહીં જનું કરવું પડે છે.

સમાજનું પરિવર્તન થાય છે, ત્યારે તે પ્રગતિ કે અધોગતિ કોઈ પણ દિશાઓમાં થતું હોય છે. વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક કે સામાજિક સેવાભાવી સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલાં અનિષ્ટ તત્ત્વોનું અવલોકન, સંશોધન કે વિશ્લેષણ પોતાના જીવનના અનુભવો કે મુલાકાતીઓનો પરિચય કરતાં છતાં કેમ લેખકો આપી શક્યા નહીં હોય ? ૧૯૮૬માં નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશન્સની સ્થાપના થઈ. તે પહેલાં સમસ્ત ગુજરાતી સમાજની અન્ય સંયુક્ત સંસ્થાઓ પણ હતી. જેનો ઉદ્દેશ્ય મેં આ સામયિકમાં આ પહેલાં કરેલો જ છે. તે સંસ્થાઓ કેમ તૂટી અને હવે આ છેલ્લી સંસ્થાની ૨૩ વર્ષોમાં હાલ કઈ પ્રગતિ અને શું ભવિષ્ય છે, તેની વિગતવાર સ્વતંત્ર છણાવટ આ પુસ્તકમાં મળતી જ નથી. લેસ્ટરમાં રીટા પટેલનાં નેતૃત્વ હેઠળ ચાલતી 'પિપલ' સંસ્થાના મુકાબલે આ નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશન્સ ઓછી અગત્યની સંસ્થા નથી.

વેમ્બલી-હેરોના, લંડનના ઉત્તર વિભાગના સામાજિક કાર્યકરોને નદીને પેલે પાર, દક્ષિણ લંડન વિભાગની સંસ્થાઓ કે તેના કાર્યકરોનો ખાસ કોઈ પરિચય હોતો નથી. કોયડન બરોના નોરબરી પરગણામાં છેલ્લાં ૩૩ વર્ષોથી હું રહું છું. અને કેટલીક સામાજિક સંસ્થાઓ સાથે ઓછોવત્તો સંકળાયેલો રહ્યો છું. આપણો ગુજરાતી સમાજ શું પ્રગિતને પંથે પ્રયાસ કરી રહ્યો છે ખરો ? આ પ્રશ્ન પૂછતાં મને વતન કરમસદનું માધ્યમિક શાળાનું જીવન યાદ આવે છે. સાથે સાથે કહેવતો અને કવિતા પણ. (૧) પાપનો ઘડો ભરાય છે, ત્યારે ફૂટે છે. પાપ કોનાં ? વાચકોનાં ? વ્યક્તિનાં કે સમાજનાં ? (૨)

સચ્ચાઈ દ્ષિપ નહીં સકતી બનાવટકે અસૂલોસે

કિ ખુશબૂ આ નહીં સકતી કમ્પી કાગજકે ફૂલોસે ।

વારુ, યુનાઈટેડ કિંગડમના ગુજરાતીઓની થોડી પણ સત્ય હકીકતો જે 'બ્રિટનના ગુજરાતીઓ' પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત ન થઈ શકતી હોય તો તે પુસ્તકના વાચનથી ગુજરાતી સમાજનું મન પ્રકૃષ્ટિત કેમ કરી રહી શકશે ? લંડન (યુનાઈટેડ કિંગડમ)ના ગુજરાતી સમાજને કોઈ એકાદ વ્યક્તિ કાયમ માટે છેતરી શકે ખરી ? કોણ કહેશે ?

સાઉથ લંડન આશ્રમની બે-જબાન દાસ્તાન : ઉપરોક્ત જણાવ્યા

પ્રમાણે લેખકોએ કમલેશબેન સાથે આ અશ્રમના સંચાલક પ્રવીણભાઈ અમીનની વાત છેડી છે. કમલેશબેનનો વર્ષો પહેલાં બર્મિંગમમાં વ્યક્તિગત પરિચય મને થયો છે. પ્રવીણભાઈનો પરિચય તો છેક ૧૯૮૦ના અરસાથી જ જ્ઞાતિસંસ્થા[National Associations of Patidar Samaj]માં સાથે કામ કરતાં ૧૯૮૦ સુધી ધનિષ્ટ રહ્યો હતો. લાગતી વળગતી વ્યક્તિઓની ક્ષમાયાચના સાથે આશ્રમ, અમારી જ્ઞાતિસંસ્થા સાથે સંકળાયેલી કેટલીક સ્વાનુભવ પ્રાપ્ત એકપક્ષી હકીકતો કે ફરિયાદો બ્રિટિશ ગુજરાતી જનતાની ચકાસણી માટે સાદર પ્રસ્તુત કરવી છે.

(1) નેશનલ એસોસિયેશન ઓફ પાટીદાર સમાજની દક્ષિણ શાખા તરફથી અમારી સંસ્થા માટે જોઈતી સહાય તથા સેન્ટર કરવા માટે લેમ્બેથ બરોમાં અમે બન્નેએ છાપેલાં ફોર્મ પર તેમના ઘરે છેક મોડી રાતના ચાર વાગ્યા સુધી જાગીને અરજી ઘડી હતી. આ અરજી મેં બીજા દિવસે બરોની ઓફિસમાં મોકલાવી હતી.

(2) આવી કેટલીક અન્ય અરજીઓના પરિણામે, આખરે, કાઉન્સિલે બધી જ્ઞાતિઓ માટે સંયુક્ત એશિયન સેન્ટરની સગવડ કરી આપી જે

‘આશ્રમ’ના નામે ઓળખાયું. ૧૯૮૦ના દસકાના અંતમાં ચૂંટણીમાં જીતીને તેઓ ત્યારથી જ પ્રમુખ રહ્યા છે. આ સમયે ગીતાબહેન અમીન કાઉન્સિલનાં આશ્રયે ‘આશ્રમ’નાં પગારદાર સંચાલક તરીકે જોડાયાં હતાં. તેમના કહેવા પ્રમાણે થોડા જ સમયમાં તેમને જેમ તેમ બહાનાં કાઢીને દૂર કરવામાં આવ્યાં. વસોનાં વતની ગીતાબહેન તો આ પ્રમુખનાં ગામનાં બહેન ગણાય. ગીતાબહેન અમીને મને (એક વાર તો રડને મોંએ) ઉપરોક્ત પ્રસંગની વિગતવાર ફરિયાદો બે વાર તેમના પતિની હાજરીમાં કરી હતી.

(૩) ‘આશ્રમ’ની કાર્યવાહક સમિતિનાં એક સભ્ય વિમળાબહેન પટેલને, તેમણે મને કરેલી રજૂઆત પ્રમાણે, ગુજરાતી વર્ગો ચલાવવામાં અનેક મુશ્કેલીઓ પડી હતી. પ્રમુખના કુટુંબના એક સભ્યને ‘આશ્રમ’માં નોકરી રાખવાના પ્રશ્ને, એક મત અનુસાર, તેમણે મક્કમતાથી સામનો કર્યો હતો. વિમળાબહેન હાલ હયાત નથી. આણંદની અમૂલ ડેરીના સ્થાપક ત્રિભોવનદાસ પટેલનાં આ હિંમતવાન પુત્રીએ જે અનિષ્ટ તત્વોનો ગ્રનવીક ફેક્ટરીના સત્યાગ્રહ વખતે જ્યાબહેન દેસાઈએ સામનો કરેલો તેવો જ વિરોધ ‘આશ્રમ’ના ઠેકેદારો સામે સફળતાપૂર્વક નોંધાવ્યો હતો. આ ફરિયાદો તેમણે મને બે વાર કરી હતી.

(૪) રજનીકાન્ત આચાર્ય સ્ટુડેન્ટ્સ લીગમ કોર્ટ રોડ પર ચાલતાં લેમ્બેથ એશિયન સેન્ટરના વરસોથી પ્રમુખ રહ્યા છે. ત્યાંની પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવા ‘આશ્રમ’માંની બહેનો કેટલાક દિવસોએ જાય છે. કહે છે કે, અમીન સાહેબ આ બહેનોને ‘ત્યાં’ જવાની ના ભણે છે. રજનીકાન્ત આચાર્ય હસતા હસતા મને કહેતા હતા, ‘અમે તો અમારે ત્યાંથી ત્યાં આવતી બહેનોને’ ત્યાં ‘આશ્રમ’માં ના જશો’ એવું કદી કહેતા નથી.

(૫) અમારી જ્ઞાતિ સમાજના પ્રમુખ તરીકે ગત વરસોમાં દાડ માંસના વિરોધમાં લખેલા મારા પત્રના જવાબમાં અન્ય સૌ સભ્યોની હાજરીમાં કાર્યવાહક સમિતિના એક સભ્ય પાસે બળજબરીથી સહી કરાવવામાં આવી હતી, તેમ જાણવા મળ્યું છે.

(૬) નેશનલ કોંગ્રેસ ઓવ્ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશનસની પ્રમુખપદ માટેની તાજેતરની એક ચૂંટણી વખતે પાટીદાર સમાજમાંની આ કહેવાતી સેવાભાવી કારિકર્દીની વિગતો ફોટા સાથે ગેરઉપયોગમાં લેવામાં આવેલી.

(૭) નેશનલ એસોસિયેશન ઓવ્ પાટીદાર સમાજની દક્ષિણ લંડન શાખાના છ વર્ષ (૧૯૮૪-૧૯૯૦) દરમિયાન મંત્રી તરીકે રહી ચૂકેલાં ઈન્દુબહેન ઘ. પટેલ સાથે જોવા-મળવાનું, આ આગેવાન ભલા, કેમ ટાળતા હશે ? આવો અનુભવ મને ય તથા કર્યો છે.

(૮) મહાનુભાવની આવી સત્તાધેલછાને કારણે નેશનલ એસોસિયેશન ઓવ્ પાટીદાર સમાજ તથા ક્યાંક નેશનલ કોંગ્રેસ ઓવ્ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશનસને પણ લકવો થઈ ગયો છે, તેમ લાગે છે.

‘વર મરો, કન્યા મરો, ગોરનું તરભાણું ભરો’ - આપણે ત્યાં કહેવત છે. તેમ અહીં, ‘વર મરો, કન્યા મરો, પણ મને ‘પ્રેસિડન્ટ’ કરો’નો ઘાટ લાગે છે !

આથીસ્તો, આ વિદ્વાન લેખકોના જ્ઞાનને શું કહીશું ?

બ્રિટનની દરેક વ્યક્તિ કે પછી કોઈ પણ ગુજરાતી સંસ્થાને સ્પર્શતા આવા તાતા માતા પડકારોનો સ્પર્શ આ ‘બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ’ પુસ્તકમાંથી સ્વાભાવિક પામી શકાતો નથી. ગુજરાતીઓના સંદર્ભ કે તેમની સાથે થયેલી મુલાકાતોની જેમની તેમ, સંશોધન કર્યા વિના, ચકાસ્યા તપાસ્યા વગર, બ્રહ્મવાક્ય માનીને, આ પુસ્તકમાં જાણે કે ઉતાર્યા હોય, તેમ લાગ્યું છે. એક જ સવાલના કેટલાક વિરોધાભાષી ઉત્તરો લેખકોના ધ્યાનમાં આવ્યા લાગતા નથી. પરિણામે, ગુજરાતી વાચકના નસીબે આવ્યો અસ્ટમ્ પસ્ટમ્, ભદ્રંભદ્રીય કે ગુજલિશ ભાષાની ભૂલભૂલામણી સાથે અધૂરી વિગતો, માહિતીદોષો અને વિચારદોષોનો ઝમેલો ! - ચાલો, કંઈક આછીપાતળી નજર તે તરફ માંડીએ.

પ્રાણલાલ શેઠનું ચરિત્ર-ચિત્રણ : પ્રકરણ ૪ : સ્થળાંતર પ્રક્રિયાઓ : પાન ૧૪-૧૫-૧૬. આમુખ, પ્રાસ્તાવિક અને દૃષ્ટિપથ હેઠળ આવેલાં

પ્રથમ ત્રણ પ્રકરણો બાદ ચોથા પ્રકરણ(પાન ૭ થી ૨૧ સુધી)માં વિપયની માંડણી તો સન ૧૯૫૦ના સમયથી સારી રીતે શરૂ કરવામાં આવી હતી. પરંતુ પાન ૧૪ સુધી (૧૯૬૦ પછી) આવ્યા બાદ, લેખકોના કમભાગ્યે અથવા તેમનાં ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક અપૂરતાં જ્ઞાનનાં કારણે, જે ગણો તે, ‘પ્રથમ ગ્રાસે’ જ ‘મક્ષિકા’ આવી !

આખા પુસ્તકમાં નોંધપાત્ર ગણી શકાય એવા કેન્યાના નામાંકિત રાજકીય આગેવાન પ્રાણલાલ શેઠનું ચરિત્ર-ચિત્રણ કરતાં પાન ૧૪-૧૫-૧૬ પર જાણે અજાણે નોંધાયેલા કેટલાય વિગતદોષો પૂર્વ આફ્રિકામાં ઉછરેલા કોઈ પણ ગુજરાતીના ધ્યાનમાં આવ્યા સિવાય રહી શકે નહીં. આમુખ લખી આશીર્વાદ આપનાર ખુદ ભીખુભાઈ પારેખના ધ્યાનમાં પણ આ દોષો આવ્યા હોય, તેમ લાગતું નથી.

પાન ૧૪ પ્રમાણે આ ચોથા પ્રકરણના બીજા અને ત્રીજા ફકરામાં, લેખકો જણાવે છે કે સરમુખત્યાર ઈદી અમીનની નિષ્ઠુર નીતિના કારણે ગુજરાતીઓને રાતોરાત ઉચાળા ભરીને અને થોડા કલાકમાં યુગાન્ડા છોડીને લંડનના હીથરો એરપોર્ટ પર આવવાનું થયું. અહીં ઈદી અમીનનાં પગલાંનો બીજો કોઈ બચાવ કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ હકીકતમાં, શરૂઆતમાં યુગાન્ડાના નાગરિક ન થયા હોય તે વિદેશીઓને રાતોરાત નહીં, પરંતુ દેશ છોડવા માટેના લુકમની સમય-અવધિ ત્રણ માસ (૮ જુલાઈથી ૮ ઓક્ટોબર ૧૯૭૨ સુધીની) આપવામાં આવી હતી. આપણી પ્રજાએ તે લુકમ નહીં ગણકારતાં પહેલા માસ દરમિયાન દેશ છોડવાની કોઈ જ શરૂઆત ન કરી, અને નેતાગીરી પણ તેટલી જ અનિશ્ચિત અવદશામાં હતી. એટલે ઈદી અમીને સામૂહિક વાડાબંધી (કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ) કરવાની ધમકી, મુદત પૂરી થયે, આપતાં જ આપણા (આ લુકમની અસર થઈ હોય તેવા) લોકોએ આ ત્રણ માસના ટૂંકા ગાળામાં જ ન છૂટકે દેશત્યાગ કર્યો. અલબત્ત, સ્થાયી અને જંગમ સંપત્તિની દેશના-બેન્કોના ચોપડાઓમાં નોંધ કરાવવામાં આવી હતી. અને વ્યક્તિ દીઠ બસો પાઉન્ડથી વધુ સાથે લઈ જવાની છૂટ નહોતી. આમ છતાં, ઈદી અમીને સલાહકારોની ઈચ્છાને વશ થઈ કેટલાક ઉચોગોના પંદરથી વીસ ટકા જેટલા નોકરિયાતોને આ લુકમમાંથી મુક્તિ [exemption] આપી હતી. પરંતુ ફક્ત એકાદબે ટકા ત્રીજગ્યોથા દરજ્જાનાં હિંમતવાન ભાઈબહેનોએ જ ત્રણ વર્ષ સુધી આનો લાભ લીધો હતો.

સન ૧૯૭૨ના સમયની સીત્તેરેક હજારની આપણી યુગાન્ડામાંની વસ્તી ત્યાંથી હીથરો રાતોરાત કેવી રીતે આવી શકે, તેવો પ્રશ્ન લેખકોને કેમ નહીં થયો હોય ? આનું વિસ્મય મારા જવા અનેક વાચકોને જરૂર થતું હશે !

બીજું આશ્ચર્ય આથી ય મોટું છે : આ બાલોશ લેખકની જાણકારી અંગે. કેન્યાના રહીશ, નાગરિક દિવંગત પ્રાણલાલ શેઠની મુશ્કેલીઓની જે વાર્તા કે હકીકતો તે અહીં સરિયામ વિપરીત અપાઈ છે. સાહેબો, ૧૪ ઓગસ્ટ ૧૯૬૬ના દિવસે કેન્યાના એક શહેર કિસુમુમાં તેમ જ પાટનગર નાઈરોબીમાં આ ઘટના બની હતી, તેનું શું ? ૧૯૭૨માં થયેલા યુગાન્ડાના નિષ્કાસનને, યુગાન્ડાના સરમુખત્યાર ઈદી અમીન જેડે આ ઘટનાને કોઈ જ સંબંધ નથી.

આ લેખક બેલડીની કડુણતા જોવા જેવી છે. પુસ્તકના પાન ૨૦૫ પર “ઓપિનિયન”ના “પ્રાણલાલ શેઠ સ્મૃતિ અંક”નો સંદર્ભ અપાયો છે અને ચન્દ્રકાન્ત પટેલકૃત ‘બ્રિટિશ ગુજરાતીઓની ગૌરવગાથા’(સન ૨૦૦૦)નો હવાલો આપીને અક્ષમ્ય સેનભેળ કરી છે. “ઓપિનિયન”નો ચોખ્ખો અપરાધ આમ થયો છે અને બ્રિટનના વાચક વર્ગને સ્પષ્ટ અન્યાય કર્યો છે. ઉપરોક્ત સ્મૃતિઅંકમાં, તંત્રી વિપુલ કલ્યાણીએ પ્રાણલાલ શેઠના સાથીદાર પ્યારઅલી રતનશીના મૂળ અંગ્રેજી લેખનો તરજુમો પણ આપ્યો છે. તે અનુસાર પ્રાણલાલભાઈ સાથે છ એશિયાઈઓ એકી સાથે કેન્યાથી તડીપાર થયા હતા. આ અંકમાં ભીખુ પારેખનો ય લેખ આમેજ છે. તેમાં ય કેન્યાનો હવાલો છે. આ સઘળી વિગત માહિતીઓ છતાં, પુસ્તકના પાન ૧૪, ૧૫, ૪૮, ૪૯, ૧૯૬, ૨૦૩, ૨૦૪, ૨૦૫, ૨૩૬, ૨૩૮, ૨૪૧, ૨૪૨ ઉપર જુદી જુદી, અસત્ય, અધૂરી કે ચર્ચાસ્પદ વિગતો લેખકે ક્યા કારણે, ભલા, આપી હશે ?

(ક) આ પુસ્તકના પાન ૨૪૧માં જણાવ્યા મુજબ શરૂઆતના પહેલા ફકરામાં પ્રાણલાલ શેઠ સંબંધે લખાણ થયું છે : ‘ એમને કપડાંની માત્ર ત્રણ જોડ સાથે કંપાલા છોડવું પડ્યું (ઓપિનિયન, જન્યુઆરી ૨૦૦૫) ... ‘

“ઓપિનિયન”નો આ જન્યુઆરીનો અંક હું ફરી વાર આપો જોઈ વાંચી ગયો. આપા અંકમાં ક્યાં ય આ પ્રમાણે વિગત કે સમાચાર આપવામાં આવ્યા નથી. ‘એતાનશ્રી’માં પાન ૯ પર ફક્ત બળવંત નાયક અને વનુ જીવરાજની ૨૬ નવેમ્બર ૨૦૦૪ના ખાસ “પ્રાણલાલ શેઠ સ્મૃતિ અંક”ની કદર કરતી ટૂંકી નોંધ આપવામાં આવી છે. આમ પૂર્વ આફ્રિકાના ઇતિહાસ અને ભૂગોળ જેવા અગત્યના વિષયો પર આટલી બધી અને ભરપૂર માહિતીઓ હોવા છતાં, લેખકોએ, આ ડાબા હાથનો ખેલ, કેમ પાડ્યો હશે ? કોણ સમજાવશે ?

(ખ) પ્રકરણ ૪ : ‘સ્થળાંતર પ્રક્રિયાઓ’માં પાન ૧૪ - ૧૫ પર (૧૯૬૦ પછી) આપેલી વિગતો(ખાસ કરીને દિવંગત ડાહ્યાભાઈ પટેલ અને મનુભાઈ માધવાણી અંગે કરેલી)ની યથાર્થતાનું સાચું નિરૂપણ સંશોધન કે વિશ્લેષણ થયું નથી. ૧૯૭૧ દરમિયાન, તત્કાલીન રાષ્ટ્રપ્રમુખ મિલવન ઓબોટે રાષ્ટ્રસમૂહની બેઠકમાં હાજરી આપવા દેશાવર ગયા હતા. સત્તાલોભી સરસેનાપતિ ઈદી અમીને આનો લાભ લઈ લશ્કરી શાસન સ્થાપિત કર્યું. સંસદ બરખાસ્ત થઈ. સ્પીકર નરેન્દ્ર પટેલ ઓસ્ટ્રેલિયા જતા રહ્યા. લશ્કરી સમિતિની રચના થઈ. પોતાની પસંદગીના જ લોકો તેમાં સામેલ હતા. વિરોધ પક્ષના કે સંસદના મૂળ આફ્રિકન સમેત કોઈ જ સભ્ય કે પછી અન્ય ડાહ્યાભાઈ પટેલ જેવા) તેમાં હતા જ નહીં. સત્તા આંચકાયાને એક વર્ષ પૂરું થતાં સુધીમાં તો ઈજરાયલના સાતસો નાગરિકોને ઈદી અમીને તડીપાર કર્યા હતા. અને ૧૯૭૨માં તો ૮ જુલાઈથી ૮ ઓક્ટોબર ૧૯૭૨ના ત્રણ માસમાં એશિયન નિષ્કાસનનો [exodus] જગજહેર હુકમ પણ અમલમાં આવ્યો.

એટલે પાન ૧૪ પર આપેલી વિગત પ્રમાણે ઈદી અમીન કવિ ડાહ્યાભાઈ પટેલને છેક ૧૯૭૨માં વિરોધ પક્ષના નેતા તરીકે કે સંસદના સભ્ય તરીકે આફ્રિકીકરણની ઉદ્દામ નીતિ સંબંધે અભિપ્રાય માગવા શા માટે બોલાવે ? અને એકાદ દિવસ માટે પણ તે મુલાકાતના પરિણામે જેલમાં બેસવાનો પ્રસંગ પણ શા માટે આવે ?

આફ્રિકીકરણની નીતિ યુગાન્ડાની ૧૯૬૨માં આઝાદી આવ્યા બાદ બેત્રણ વર્ષમાં અમલમાં મૂકાઈ હતી. આ વિષયની તેમના ઘરે અનેક વાર થયેલી રૂબરૂ મુલાકાતોમાં ક્યારે ય તેમણે મને આવી પાયા વિનાની વાત કરી નહોતી.

આટલી જ અસત્ય અને વાહિયાત વાત પાન ૧૪ - ૧૫ ઉપર નોંધેલી મનુભાઈ માધવાણી સંબંધે આ પ્રમાણે અપાઈ છે : ‘ એમને પણ બધું છોડીને પહેરેલે કપડે એન્ટેબે એરપોર્ટ પરથી ભાગીને પ્લેન પકડવું પડ્યું હતું ‘ ઉભય લેખકોને આવા પાયા વગરના વિકૃત સમાચાર ક્યાંથી પ્રાપ્ત થયા હશે ? જગદીશ દવે ગુજરાતી મરાઠી નાટકો વિશેના જાણકાર હોવાને કારણે કદાચ ઇતિહાસની ઝાઝી ગતાગમ ન હોય તે માની લઈએ; પરંતુ, પ્રવીણ શેઠ તો રાજકારણ અને ઇતિહાસના જાણકાર. તે ય આવી ભૂલો કરી બેસે ? જરાક સમથળ થઈ પૂછીએ કે ભાગીને આવેલી વ્યક્તિને એમ તાત્કાલીક કોઈ વિધિ-વિધાન કર્યા વિના પરદેશ-ગમનની સગવડ એન્ટેબે એરપોર્ટથી કઈ રીતે મળી હોય ? વાચક દોસ્ત, હકીકત કંઈક આમ છે : મનુભાઈ માધવાણી ૬ ઓક્ટોબર ૧૯૭૨ના રોજ કકીરાથી એન્ટેબે (અને ત્યાર બાદ લંડન) જવા કોઈ તકલીફ સિવાય સાંજના ચારેક વાગ્યે ઉપડ્યા હતા. તે દિવસના સવારના દસેક વાગ્યે કકીરામાં મારી તેમના બંગલા પર ટૂંકી મુલાકાત પણ અનાયાસે થઈ હતી. આ બાબતની બીજી હકીકતો હવે વિસ્તારભયે આપવાની હું ટાળું છું.

અલબત્ત, નિષ્કાસનના છેલ્લા દિવસોમાં વારસાગત સંવાદિતા અને પરિવારે વિકસાવેલી ઔદ્યોગિક વસાહત છોડતાં કોઈ પણ ધનિક વ્યક્તિને વસવસો થાય. તેમના જેવી સ્થિતિ આમ તો નાનામોટા સૌને જાણે કે એક સરખી રીતે જ લાગુ પડી હતી. યુગાન્ડાની તે દિવસોમાં અગાઉથી નાગરિક બનેલી કેટલીક પ્રતિષ્ઠિત ધન-સંપન્ન વ્યક્તિઓને તથા અમારા માધવાણી ગ્રુપના મેનેજરોને આ ત્રણ માસનો નિષ્કાસનનો હુકમ લાગુ પડતો નહોતો. છતાં,

બીકના માર્યા તેઓ વહેલા મોડા રુક્યુક્કર થઈ ગયા હતા. આમ સંકટ સમયે યુગાન્ડાની નેતાગીરી વામણી પુરવાર થઈ હતી. યુગાન્ડાનો સાચો ઇતિહાસ ક્યાં છુપાયો છે ?

(ગ) પુસ્તકના પાન ૧૫ના છેલ્લા ફકરામાં, પ્રાણલાલ શેઠની આ પ્રમાણે પાયા વગરની વિગતો અપાઈ છે : ‘ ૪૩ કંપનીઓના ડાયરેક્ટર આ એ જ શેઠ હતા જેઓનો પાસપોર્ટ ઈદી અમીને ૧૪ ઓગસ્ટ ૧૯૬૬ને દિને છીનવી લીધો હતો ... અને ... (સ્ટેટલેસ) બન્યા હતા ‘

ઈતિહાસ, હકીકત અને તવારીખથી, મજબૂત બને છે. અહીં તો તેના ય લોચા છે. ૧૯૬૬માં તો ઈદી અમીનનું નામ યુગાન્ડામાં પણ કોઈ જાણતું નહોતું. અને ૧૯૭૧માં જ્યારે તે યુગાન્ડાનો લશ્કરી સત્તાધીશ બન્યો ત્યારે તો પ્રાણલાલ શેઠનો ખિટનમાં સિતારો ચમકતો હતો. યુ.કે.આઈ.એ.એસ.ના તથા પાછળથી કમિશન ડૉર રેશિયલ ઈકવાલિટીના ઉપપ્રમુખપદે સક્રિય હતા તેમ જ “ગુજરાત સમાચાર” સાપ્તાહિકની સ્થાપનામાં અગ્રણી બની રહ્યા હતા.

(ઘ) પાન ૧૩ પર આફ્રિકા ખંડ અને ખિટનના નકશા ઉપરના ભાગમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે. ખિટનના શહેરો જેવાં કે લંડન, લેસ્ટર વગેરે આફ્રિકાના દેશોના (યુગાન્ડા, કેન્યા, ટાંઝાનિયા) ભૌગોલિક સંબંધે ઉત્તર - પશ્ચિમમાં આવવાં જોઈએ. તેના બદલે આ નકશામાં તેનાં સ્થાન વિપરીત દિશામાં એટલે ભૂલથી દક્ષિણ - પશ્ચિમમાં બતાવ્યાં છે. કોઈ પણ વાચકને આ નકશા જોતાં વેંત જ કેન્યાથી લંડન ... યુગાન્ડાથી લેસ્ટર ટાંઝાનિયાથી લેસ્ટર ... આ બધી દિશાઓ અડવી અડવી (દક્ષિણ - પશ્ચિમ) .. ખોટી દિશામાં જતી લાગે 1

અભિવ્યક્તિ : વિષયસામગ્રી - યથાયોગ્ય કે અનિરેક / ઊણપો ?!

ટૂંકી સમીક્ષા

પ્રવેશ : તદ્દન સામાન્ય લાગતા આપણા ગુજરાતીઓના પોતાના જ જીવનની ખિટન જેવા નવા દેશમાં વસવાટ બાદ કોટુંબિક કે સામૂહિક ચઢતી પડતી, સુખદુઃખ, પ્રશ્નો, મૂંઝવણો કે ઉકેલ વગેરે દર્શાવતી હકીકતો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ બન્ને લેખકોએ ઘણી જ મહેનત લઈને આ પુસ્તકમાં ભીખુ પારેખના સહકારભર્યા આમુખ અને પોતાની વિગતવાર ‘પ્રાર્થાવિક’ (પ્રકરણ : ૨ - પાન ૧૦ તી ૨૦) નોંધ સાથે બાકીનાં અન્ય પ્રકરણો(૩ થી ૨૧)માં વિવિધ પેટા વિષયો છોડતાં, સંદર્ભ સાહિત્ય - સૂચનો - મંતવ્યો સાથે વિગતો આપીને જાણે કે આબાદ અને વિશદ રીતે પેશ કરી હોય એમ લાગે છે તો ખરું પરંતુ છેલ્લા બારેક માસના આ પુસ્તકના ત્રણ વાર ઊંડા અભ્યાસ અને મનોમંથનના નિષ્કર્ષ સ્વરૂપ મને ક્યાંક એમ પણ પ્રતીત થાય છે કે આપણી ભાષામાં આમુખ-લેખકની દૃષ્ટિએ પણ સર્વ પ્રથમ ગણી શકાય એવા આ ઐતિહાસિક દસ્તાવેજમાં જેવા મળતા માહિતીદોષો, એકપક્ષી, અધૂરી, અસ્પષ્ટ કે અસત્ય ગુજરાતી ડાયસ્પોરાની હકીકતોને કારણે સમજવામાં તે અગમ્ય કે દુર્બોધ બની ગયા છે.

આમુખ : ભીખુભાઈએ આમુખમાં સાથે જ માર્ગદર્શન સ્વરૂપે જણાવ્યું છે કે આ નવવસાહતી સમુદાય મૂળ ભારતીય સમુદાયનું પ્રતિબિંબ સ્વરૂપ જીવંત દર્ષણ છે. અને તેના ઇતિહાસ નિરૂપણમાં આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં કે આંતરસૂઝ વિકસાવતાં, સફળતાઓ અને નિષ્ફળતાઓ સાથે સાથે જ જનતાની શક્તિઓ અને મર્યાદાઓ સમજાવી, આપણને સદા જગત રાખતી પ્રેરણાદાયી માહિતી મળતી રહેવી જોઈએ. પાન ૭ પર પણ તેમણે સ્પષ્ટતાથી કહ્યું છે : ‘કે ગુજરાતી ડાયસ્પોરા, કેટલીક શક્તિ-ક્ષમતાઓ અને કેટલીક નબળાઈનાં લક્ષણો ધરાવે છે. ... ‘

આમ મૂળ વતન ગુજરાતથી વિખૂટા પડેલા પરદેશવાસી ગુજરાતીના ગુણદોષોનું ત્રણચાર પાનમાં જ પરિચય કરાવતું લાક્ષણિક અને સુગમ્ય આકલન કરતાં ભીખુ પારેખ અંતમાં જગતના વિવિધ દેશોમાં પ્રસરેલા ‘ગુજરાતી’નાં સમગ્રલક્ષી ચરિત્ર-ચિત્રણો તૈયાર થવાં જોઈએ, તેવું પ્રેરણાદાયી સૂચન કર્યા બાદ, ગણનાપાત્ર સંખ્યામાં યુનાઈટેડ કિંગડમ કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા જેવા મોટા દેશોમાં વસતા ‘ગુજરાતી’ઓના તુલનાત્મક અભ્યાસની ભૂમિકા પણ તૈયાર થઈ શકે એવાં સુખદ સ્વપ્નો સેવતાં વિશ્વસ્તરની ગુણવત્તા ધરાવતી એક

ડાયસ્પોરિક 'ઈન્સ્ટિટ્યૂટ' ગુજરાત સરકારના સહયોગથી, વિશ્વવસ્ત્ર વસતા ગુજરાતીઓ કરી શકે અને પરિણામે મૂળ ગુજરાત અને ડાયસ્પોરાનો એકમેકનો ભાવાનુબંધ પણ વિકસિત થતો રહેશે, એમ ખાતરીપૂર્વક માને છે.

પ્રાસ્તાવિક (પ્રકરણ : ૨ - પાન ૧૦ થી ૨૦) લેખકોએ બ્રિટનવાસી ગુજરાતીઓના સાડા ત્રણ દાયકાના નવવસાહતી ડાયસ્પોરિક ઈતિહાસ સર્જન નિમિત્તે સહયોગીઓનો આભાર માનતાં, પોતે આદરેલા પ્રયાસો અને અનુભવો આ પ્રકરણમાં પૂર્વભૂમિકા સ્વરૂપે ઠીકઠીક રજૂ તો કર્યા છે. પરંતુ જમાપક્ષે ઘણી સામગ્રી ઉપલબ્ધ કરી હોવા છતાં કેટલીક અસ્વીકાર્ય ઊણપો, અધૂરી કે અપ્રસ્તુત હકીકતો જોતાં એક વાચક તરીકે ઘણો અસંતોષ રહ્યા કરે છે.

(અ) પાન નંબર ૧૨ પરનો ત્રીજો ફકરો આ પ્રમાણે છે : 'સંઘર્ષ, રચના અને સિદ્ધિની તેમ જ પરિવર્તનની નવવસાહતી ઘટના સંતોષકારક હોવા છતાં હજુ ગુજરાતી સમુદાયે એક ડાયસ્પોરા તરીકે કેટલાક પ્રશ્નોનો સંતોષકારક ઉત્તર કે પ્રતિભાવ આપવાનો બાકી રહે છે.'

છ લીટીના ચોથા ફકરામાં, અંતમાં, લેખકો જણાવે છે કે 'હોમલીનેસ અનુભવતા હોય તેવા આ સમાજ આધુનિકતાનાં બાહ્ય આવરણો ઓઢ્યા પછી, અભિગમ અને વ્યવહારમાં પણ આધુનિક તત્ત્વો સવિશેષ અપનાવવાં જોઈએ ખરાં ? આ બાબતમાં તેઓ અમેરિકાના એમના ડાયસ્પોરિક હમ વતનીઓ પાસેથી એક-બે તત્ત્વો અપનાવી શકે.' પાંચમા અને આ પાન પરના છેલ્લા છઠ્ઠા ફકરામાં લેખકોએ બ્રિટિશ ગુજરાતીઓની અમેરિકન ગુજરાતીઓ સાથે તેમના વેપારધંધા, ઈન્ફોટેક, જાહેર જીવન, રાજકારણ વગેરેની વાહિયાત સરખામણી કરી બન્ને દેશોને સ્પર્શતા પોતાપોતાનાં સ્થળ-કાળ-કદ અવલંબિત અલગ અલગ પ્રશ્નોની ભિન્નભેદ કરી પોતાનું અજ્ઞાન પ્રદર્શિત કર્યું છે.

(આ) ડાયસ્પોરાના કયા પ્રશ્નો (બ્રિટનના ગુજરાતીઓને સ્પર્શતા) છે કે લેખકોનો શો ઉત્તર કે પ્રતિભાવ છે તે વાચકોને કેમ જાણવા મળતું નથી ? ઉપરોક્ત આખા ચોથા ફકરામાંથી વાચકને કોઈ જ વ્યવહારુ અર્થનિષ્પત્તિ સાંપડતી નથી. આધુનિકતાનાં કયાં બાહ્ય આવરણો કે તત્ત્વો લેખકોને અભિપ્રેત છે તે તો જાણવા મળતું નથી. પરંતુ વાચકોના દુભાગિયે લેખકો બ્રિટનના ગુજરાતીઓને અમેરિકાના તેમના હમ વતની ભાંડુઓનાં એકબે તત્ત્વો અપનાવી આંધળું અનુકરણ કરવાની જાણે કે સૂઢિયાણી સલાહ આપે છે. ભીખુ પારેખની બન્ને દેશો વચ્ચેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની સૂચનાનો અમલ કરવામાં ય આ લેખકો વામણા સાબિત થયા છે. અહીં આ લેખક બેલડી ઉતાવળે આંબા પકવવામાં પડ્યા દેખાય છે.

(ઇ) બાકી, બ્રિટન કે યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકા, બન્ને દેશોમાં વસતી આપણી ગુજરાતી પ્રજાની ઓછી વત્તી સંપત્તિ, નાનાં મોટાં મકાન, ખાનપાન કે આગતા સ્વાગતા જે ગણો તેના વર્ણન (પાન નં. ૧૩-૧૪) કે નિત્યપ્રવાસી પ્રીતિ સેનગુમા જેવાનાં ઘરગથ્થુ કે ચીલાચાલુ ત્રણ પાનાંનાં લખાણથી કે તેના વાંચનથી બ્રિટનના કોઈ પણ ગુજરાતીનું મન કે પેટ ભરાશે નહીં, એમ મને તો લાગે છે. તુલનાત્મક અભ્યાસ માટે અન્ય અનેક તાકીદના વિષયો મોજૂદ છે તેનું સંશોધન કરવાનું વિદ્વાન લેખકો ઉપરોક્ત મર્યાદા છતાં જો કરી શકે તો તે સાહસ હું માનું છું કે બન્ને દેશોમાં વસતી આપણી ગુજરાતી પ્રજા સહર્ષ આવકારશે.

(ઈ) સન ૧૯૪૮ના સમયથી કાળક્રમે ઘડાઈને નિત્ય વિકસિત 'વેલ્ફેર સ્ટેટ' ગણાતા બ્રિટનમાં વર્ષોથી નાગરિક તરીકે અને અલગ કોમો ગણાતી હિન્દુ-મુસ્લિમોનો પહેલા ફકરામાં સંયુક્ત સંદર્ભ આપીને (પાન ૧૩૦) બ્રિટનની રાજ્યવ્યવસ્થા પર આ કોમો દ્વારા અસરકારક દબાણ લાવવાનું બળ ભેગું કરવા લેખકોએ આપેલી બિનવ્યવહારુ સલાહ વાચક તરીકે તદ્દન અસ્વીકાર્ય લાગે એવી છે. બન્ને કોમોના સહકારથી આ દેશમાં ચાલતી કેટલાંક એશિયન સેન્ટરોની સફળતા કે વિફળતાનો અભ્યાસ જો લેખકો કરશે તો જ મારો ઉપરનો અભિપ્રાય તેમને સમજશે.

(ઉ) પાન નં. ૧૫-૧૬-૧૭ પર એપ્રિલ ૨૦૦૭માં (યુગાન્ડાના પાટનગર) કમ્પાલામાં અમદાવાદના એક નવજુવાન ગુજરાતીની કરુણ હત્યાનું "ઓપિનિયન"/ Opinion

આપેલું વર્ણન કે કહાણી લેખકોએ પુસ્તકના વિષય સાથે બિલકુલ અપ્રસ્તુત હોઈ ટાળવા જેવું હતું. આ કરુણ પ્રસંગનું લેખકોએ કરેલું 'ફૂલેશબેક' વિશ્લેષણ પણ તેટલું જ ચર્ચાસ્પદ હોઈ સ્વીકાર્ય લાગતું નથી, કારણ કે વિરોધી રાજકારણના કાવાદાવાના ચક્કરમાં કે પર્યાવરણવાદીની ઉચ્કેરણી સમયે તો જાણ્યેઅજાણ્યે કોઈ પણ નિર્દોષ એશિયન કે આફ્રિકન વ્યક્તિ ભોગ બની શકે છે.

પાન ૧૭ પર મધ્યમાં લેખકોએ આપેલા પ્રશ્નો પણ વાચકોને અપ્રસ્તુત અને બિનજરૂરી હોઈ ભારરૂપ લાગે એવા છે. ભારતની સરકાર કે બ્રિટનમાં રહેતો ગુજરાતી સમૂહ સ્વતંત્ર થયેલા આફ્રિકન દેશો(યુગાન્ડા, ટાંઝાનિયા કે ઝામ્બિયા જેવા)માં વસતા ભારતીય ડાયસ્પોરાના સ્થાનિક સવાલો કેવી રીતે ઉકેલી શકે ? અને તેમનું દૂર રહ્યું શું ધ્યાન રાખી શકે ?

આ જ પાન પર આગળ આવતાં લેખકોએ બ્રિટન અને અમેરિકાની ગુજરાતી મહિલાઓની તદ્દન વાહિયાત અને અર્થહીન તુલના કરી વાચકોનાં રૂંવાં ઊંચાં કરી કેટલો બધો અક્ષમ્ય અપરાધ કર્યો છે ? વિચારીએ : ભીખુ પારેખના આમુખમાં સૂચવેલા તુલનાશાસ્ત્રના લેખકોના સ્વીકાર અને સર્જન બાદ ગુજરાતી વાચકોને શુભ પરિણામ સ્વરૂપે 'ક્ષણે ક્ષણે જાયતે તત્ત્વબોધ'ના નિર્દોષ મહિલાઓને ભોગે અમૂલ્ય લાભ પ્રાપ્ત થયો છે ખરો ? અને છેલ્લે

(ઊ) આ લેખની શરૂઆતમાં જ વિગતવાર ખુલાસા સાથે પ્રતિપાદન કર્યું જ હતું કે આ પુસ્તકના વિષયનું અંગ્રેજીમાં આપેલું પેટામથાળું (ઈન-બિટ્વિનનેસથી હોમલીનેસ) તદ્દન ભૂલ ભરેલું હોઈ બિનજરૂરી છે. આ જ હકીકતનો લેખકોએ પાન ૧૮ પર આડકતરી રીતે જ જાણે કે ડાબા હાથે પોતાનો જમાણો કાન પકડતા હોય તેમ છેલ્લા ફકરાના અંતે સ્વીકાર કરતાં આમ લખ્યું છે : ' બ્રિટિશ ગુજરાતીઓના ઘરઝુરાપા, વતનઝુરાપા, સાંસ્કૃતિક ... પ્રતિ ખંચાણના અનુભવો; પોતાની ઓળખના પ્રશ્નો; બે પેઢી વચ્ચેના ઉછેર અને સાંસ્કૃતિક ઝોક અને દિશાભિદના તનાવો, સમાધાન કે સમન્વય - આવી સંકુલ ભાવપ્રક્રિયાઓને ચિત્રાત્મક રૂપે કે નાજુક સ્પર્શ સર્જનાત્મક રીતે આકારનું હોય તેવા સાહિત્યની અપેક્ષા સંતોષાય, તેની હજુ રાહ જોઈશું ?'

આવાં આવાં અનેક મંતવ્યો કે વિધાનો લેખકોએ અનેક પ્રકરણોમાં વિરોધીભાસી હોવા છતાં, ઠેર ઠેર, સાચું કે જૂઠું જાણ્યાની પરવા કર્યા સિવાય આંખો મીંચીને ઝીંકે રાખ્યાં છે. તેમના ઉપરોક્ત પ્રશ્નોના જવાબ તો લગભગ મહદ્ અંશે સીધી કે આડકતરી રીતે "ઓપિનિયન"ના ૨૬ ડિસેમ્બર ૨૦૦૦ના અંકમાં 'અમે તો સૂરજના છડીદાર' નામે પાન ૪૦-૪૧-૪૨ પર મેં પ્રસ્તુત કરેલા. લેખકોને અને વાચકોને તે ફરી જોઈ જવાની ભલામણ કરું છું. ઉપરોક્ત લેખમાં નોંધેલું કે આપણા ગુજરાતી સમાજને સીધી રીતે સ્પર્શતું ફક્ત એક જ વાક્ય અહીં પ્રસ્તુત કરવાની રજા લઉં છું : ' ... બીજી રીતે કહીએ તો એક વિરાટ ગુજરાતી સમાજમાં પ્રવર્તતા દધિમંથનમાં આપણાંમાંનો દરેક જણ મને કે કમને આ ધરતીના છેલ્લા ત્રણ ચાર દાયકાનાં નવાં, ખાસ કરી જાહેર પ્રવૃત્તિઓના વાતાવરણમાં વલોવાઈ રહ્યો છે. ...'

સાથે સાથે ૨૬ જૂન ૨૦૦૩ના "ઓપિનિયન"ના અંકમાં 'ઈતિહાસની કુંભી' પાન ૭-૮-૯-૧૦ પર અંજના પટેલ અને નટવરલાલ પટેલ (અંગ્રેજીમાં લખેલા ચરોતરના લેવા પાટીદાર - પટેલ જ્ઞાતિનો ઈતિહાસ) આપેલું ગુજરાતી પટેલોનું વિવરણ પણ તેટલું જ નોંધપાત્ર છે. પટેલ જ્ઞાતિની આખા સમાજમાં ધ્યાનપાત્ર બની રહે તેવી ઉન્નતિ અને સફળતા છતાં આ બન્ને (બાપ-દીકરી) પટેલ લેખકો પણ જ્ઞાતિનાં ઉદાર પાસાં અથવા તો બીજી રીતે કહીએ તો જ્ઞાતિની ઊણપો, મર્યાદા કે કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં થતી નિષ્ફળતા આ ઈતિહાસમાં દર્શાવી શક્યા નહોતા. આ બાબત ગુજરાતી સમાજની એક રીતે અવ્વલ ગણાતી પટેલ જ્ઞાતિનાં બન્ને જમા તથા ઉદાર પાસાંઓનું વિવરણ (ઉપરોક્ત અંકમાં) 'બ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ' પુસ્તકના બન્ને લેખકો તથા વાચકોએ ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. કારણ કે આ પુસ્તકના પ્રકરણ ૬ (પટેલો : બ્રિટિશ ભારતીયોનું ગતિશીલ પરિબળ - પાન ૩૯ થી ૫૦) પ્રમાણે જ્ઞાતિની મોટે ભાગે ફક્ત એક જમા પક્ષની જ નોંધ લેવાઈ છે.

પ્રકરણ ૭ : નારી વિકાસ કેન્દ્ર ‘પીપલ’ (પાન ૫૧ થી ૫૮) લેસ્ટરમાં સ્થાપિત માતૃભાષા ગુજરાતીના શિક્ષણ સાથે અન્ય પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતું ‘પીપલ સેન્ટર’ (બેલગ્રેવની બહેનો)નાં અધિષ્ઠાત્રી રીટા પટેલનું અન્ય સાર્થીદાર બહેનો સાથે આ પ્રકરણમાં યથાયોગ્ય બહુમાન કરવામાં આવ્યું છે.

પાન ૫૬ પર સેન્ટરના સંદેશ-પત્ર પર મહાત્મા ગાંધીનું જાહેર જનતાને સુપંથે દોરતું અંગ્રેજીમાં આમ ઉદ્બોધન છે : You must be the change you want to see in the world. આનો લેખકોએ આપેલો તરજુમો કૃત્રિમ લાગે છે. મને યથાર્થ તરજુમો લાગ્યો છે તે કૌંસમાં છે : ‘તમે વિશ્વમાં જે (તફાવત અને સુપરિવર્તન) જેવા માગો છો, તે તમે પોતે જ બનવું જોઈએ.’ (આ વિશ્વમાં તમે જે પરિવર્તન જેવા માગો છો તે સાકાર કરવા માટે તમે પોતે જ નિમિત્ત બનો.)

પ્રકરણ : ૮ : વૃદ્ધો : (પાન : ૫૯ થી ૬૫) આ પ્રકરણમાં વૃદ્ધોનાં જીવનની ઝાંખી, સંયુક્ત પરિવારમાં તેમને ભોગવવી પડતી મુશ્કેલીઓ કે સદ્ભાગ્યે પ્રાપ્ત થતાં સુખસગવડ, કમલેશબહેન પટેલનું આ ક્ષેત્રે યોગદાન વગેરેનું ટૂંકમાં સારી રીતે નિરૂપણ તો થયું છે, પરંતુ છેલ્લા પાન નં. ૬૫ પર ભાષા અને હકીકતોના નિરૂપણમાં કેટલીક ઊણપો વર્તાય છે, તે જોઈએ :

પહેલો ફકરો ટૂંકમાં આમ છે :

... અતિ આધુનિક પર્યાવરણમાં ફાસ્ટ ફોરવર્ડ ટ્રેક પર ધસતા સમાજની પરિવાર કેન્દ્રી પ્રણાલીમાં જે વિકૃતિઓ પ્રવેશી છે તેનાં માઠાં પરિણામ નિવારવાને સમાજશાસ્ત્રીઓ અને સામાજિક કાર્યકરો પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે તે અપેક્ષિત છે.

(1) આ ફકરામાં વિકૃતિઓ કઈ છે તેની કોઈ જ સ્પષ્ટતા કરી નથી અને ચીલાચાલુ આવી જવાબદારીઓનો ભાર સામાજિક કાર્યકરો ઉપર નાખી દીધો છે.

(2) બીજા ફકરામાં આપેલું ભાષા-નિરૂપણ વાચકને કંઈ તેવું છે : ‘બ્રિટન ભારતમાં એના ઈન્ફો ટેક સોફ્ટવેર વિષયક કામો જ આઉટસોર્સ કરતું નથી ... હવે બ્રિટનસ્થિત વૃદ્ધોનું પણ ભારતમાં આઉટસોર્સિંગ થવા માંડ્યું છે.’ કમનસીબી એટલી બધી છે કે હવે આ વિદ્વાન લેખકોને આ અંગ્રેજી શબ્દ (આઉટસોર્સિંગ) નિર્જીવ અને સજીવ બંને માટે આ એક જ શબ્દ અને તે પણ તદ્દન ખોટા અર્થમાં વાપરવાનો મોહ લાગ્યો છે ! કેટલા ય વૃદ્ધ, નિવૃત્ત દંપતીઓ સ્વેચ્છાએ ભારતમાં અવરજવર કરે છે અને તે પણ વર્ષોથી. ‘અપવાદ’ને નિયમ બનાવી શકાય ખરો ?

(3) લંડનસ્થિત લેખિકા [These foolish things - લખનાર] વૃદ્ધો બાબત શો અભિપ્રાય આપે છે તે લખ્યું છે, પરંતુ તે લેખિકાનું ‘શું’ નામ છે, તે વાચકોને કેમ જાણવા નહીં મળતું હોય ?

પ્રકરણ : ૧૮ (બ્રિટનમાં પત્રકારત્વ) : “ઓપિનિયન” અને “અસ્મિતા” (પાન : ૨૦૩ - ૨૦૪)

સાહિત્ય સંગીત કલા વિહીન:। સાક્ષાત્ પશુ: પુચ્છ વિષાળ હીન:।।

જે વ્યક્તિઓમાં સાહિત્ય, સંગીત અને કલાના ક્ષેત્ર જેવા વિષયોમાં દિલચ્છપી હોતી નથી તેમને નરસ્વરૂપે (પૂંછડાં અને શિગડાં વગરનાં) સાક્ષાત્ પશુઓ જેવા ગણવામાં આવે છે, તેવી આપણા ભારતીય સંસ્કારોની પ્રણાલી છે. બંને લેખકો દ્વારા સર્જિત આ પુસ્તકનું સાચું કલેવર તો તેનાં ચાર પ્રકરણો (૧૫-૧૬-૧૭-૧૮)માં જ મુખ્યત્વે ૮૦ ટકા પાન પર ધબકારા મારી રહ્યું હોય એમ જણાય છે. તેમાં ગુજરાતી માતૃભાષા, શિક્ષણ, કેળવણી, સંગીત, નૃત્ય, નાટક, પત્રકારત્વ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ સાથે સદાય મસ્ત રહેતા તેના પુરસ્કર્તાઓ - શિક્ષક, કવિ, વાર્તાકાર, લેખક, તંત્રી, સમાજસેવક, નેતાઓ વગેરે અનેક સંસ્થાઓ દ્વારા સમાજના દરેક સ્તર સુધી પથરાયેલા રહ્યા હોય છે, તે પણ ફક્ત નિઃસ્વાર્થભાવે સમાજની સેવા કરવા જ. તન અને મનને પૂરી તાજગી આપે એવી સામગ્રી આ ચારેય પ્રકરણોમાં આબાદ રીતે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પેશ કરવામાં આવી છે. અને લેખકોની મહેનત લેખે લાગી છે. છતાં ય એક વાચક

તરીકે કેટલીક જાણે અજાણે થયેલી અસંગતિઓ નજરે પડી છે તેટલા પૂરતું સમીક્ષક તરીકે ધ્યાન દોરવું જરૂરી બન્યું છે.

સન ૧૯૭૭માં સ્થાપિત બ્રિટનની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ની ટૂંકી વિગતો જ ફક્ત ૧૩ લીટીમાં પ્રકરણ ૧૬ના પાન ૧૮૦ પર આપવામાં આવી છે. અકાદમીની ઘણી મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓમાં “અસ્મિતા” પ્રકાશનનું એક અનેરું સ્થાન રહ્યું છે. તેમાં ભાષા-સાહિત્ય પરિષદો, કેળવણી પરિષદો, શિક્ષક તાલીમ વર્ગો, સાર્વત્રિક પરીક્ષાઓ, સાહિત્યસર્જનનો સમાવેશ થતો રહ્યો. છેલ્લાં ૩૨ વર્ષમાં, ૨૦૦૮ની સાલ સુધીમાં, “અસ્મિતા”ના ફક્ત આઠ અંકો પ્રકાશિત થઈ શક્યા છે.

છતાં પ્રકરણ ૧૮ના પાન નં. ૨૦૩ પ્રમાણે અકાદમી દ્વારા પ્રકાશિત “અસ્મિતા”ને ૨૩ એપ્રિલ ૧૯૯૫માં “પરિવાર કમ્યુનિકેશન્સ” દ્વારા શરૂ થયેલા ગુજરાતી માસિક (“ઓપિનિયન”) સાથે જોડીને લેખકોએ આ બંને સંસ્થાઓને દેખીતો હળાહળ અન્યાય કર્યો છે. કારણ કે બંને, અકાદમી પ્રકાશિત “અસ્મિતા” અને “ઓપિનિયન”ના તંત્રી / સંપાદક એક જ વ્યક્તિ - વિપુલ કલ્યાણી છે. વાસ્તવમાં, તો બંને સંસ્થાઓ સાથે તેમની ફરજે અને જવાબદારીઓ તદ્દન જુદી જ છે. “અસ્મિતા”ના અકાદમી દ્વારા જે આઠ અંકો બહાર પડ્યા, તે ફક્ત તે જ પ્રકાશિત વર્ષો પૂરતા વાર્ષિક અંકો હતા. તે અનિયતકાલીન પ્રકાશનો રહ્યાં છે. જે પ્રમાણે ૧૯૯૬ના અંક પર વર્ષ : ૮ સાથે જ બીજી બાજુ પર અંક : ૮ પણ લખવામાં આવ્યું છે. “અસ્મિતા”નો પહેલો અંક ૧૯૮૪માં અને છેલ્લો અંક ૧૯૯૬માં (આઠમો) પ્રગટ થયો. આ અંકો સભ્યોને વિના મૂલ્યે આપવામાં આવે છે. પ્રકાશન ખર્ચ ભોગવવાની અકાદમીની આર્થિક મર્યાદા હોવાના કારણે જ નવા અંકો બહાર પડી શક્યા નથી. અને આવી જ મુશ્કેલીઓના કારણે પરીક્ષા-સંચાલન ય સ્થગિત રહ્યું છે.

અકાદમીના ફેલો અને છેલ્લાં વર્ષો સુધી, કાર્યવાહી સમિતના સભ્ય રહી ચૂકેલા અને તે જ નામે એક લેખક જગદીશભાઈ દવેએ જાણ્યું જ હોવું જોઈએ કે ‘અકાદમી’એ ક્યારે ય “અસ્મિતા” પ્રકાશનની જવાબદારી “ઓપિનિયન” માસિકને સોંપી જ નથી. જે સોંપી જ હોત તો “અસ્મિતા”નો આઠમો અંક પણ ૧૯૯૬માં પ્રકાશિત ન થઈ શક્યો હોત.

‘કાગનું બેસવું અને ડાળનું પડવું’ એ કલેવર આ બંને સુજ્ઞ લેખકો ક્યારે, ભલા, સમજી શકશે ? અકાદમીના મહામંત્રી તથા “અસ્મિતા”ના પ્રકાશક - સંપાદક વિપુલ કલ્યાણી સાથે, આ પુસ્તકના એક લેખક, જગદીશ દવે સાતમા (૧૯૯૩) અને આઠમા (૧૯૯૬) અંકોના સહસંપાદક તરીકે દીપક બારડોલીકર સાથે સક્રિય રહ્યા હતા. તો તેનું શું ? આમ તેમનો અકાદમી સાથે આટલો ઘનિષ્ટ સંબંધ અને જાણકારી હોવા છતાં, પાન નં. ૨૦૩ પર તેઓ લખી જ કેમ શક્યા, કે : ‘જાણે કે “અસ્મિતા”નું કામ “ઓપિનિયન” ઉપાડી લીધું ન હોય !’ ઉપરાંત વધુ તાજૂબની વાત તો એ લાગે છે કે જાણે કે તેમને હડકવા લાગ્યો હોય તેમ ફરીને બીજા પાન ૨૦૪ના છેલ્લા ફકરામાં (‘૯૭માં ૮મા અંકનો સંદર્ભ આપીને) લખે છે : ‘વાર્ષિક અંકની મંથર ગતિના અશ્રવ પર સવાર થવાને બદલે માસિકના તેજીવા તોખારની ચાલ કદાચ તંત્રી મોશાયને રુચિકર લાગી હોય તેમ બને !’

ચાલો, વાચક તરીકે લેખકોની ગેરસમજ દૂર કરવાની ફરજ બજાવીએ.

(1) આઠમો અંક ‘૯૭માં નહીં પરંતુ ૧૯૯૬માં છપાયો હતો. (સંદર્ભ પાન નં. ૨૦૪)

(2) અકાદમીનાં ૧૯૭૭ થી ૨૦૦૭(પુસ્તક પ્રકાશન સુધી)નાં ત્રીસ વર્ષો દરમિયાન જે “અસ્મિતા”ના આઠ જ અંકો પ્રકાશિત થયા હોય, તો તેને ‘વાર્ષિક’ અંકો તરીકે ગણાવી શકાય ખરો ?

(3) “અસ્મિતા”નો જ ભાર “ઓપિનિયન” માસિકે જે ઉપાડી લીધો હોય (પાન ૨૦૪ પ્રમાણે) તો (અ) હવે જગદીશ દવેને આ માસિકના પણ માનદ્ સહસંપાદકનું સ્થાન ૧૯૯૩ અને ૧૯૯૬ના “અસ્મિતા”ના અંકોની જેમ કેમ પ્રાપ્ત થતું નથી ? લિંમત હોય તો હજી પણ “ઓપિનિયન”ના તેજીવા તોખાર પર ચઢી જઈને અકાદમીના નામે જ

સવારી કરો ને ? કોણ ના પાડે છે ? અકાદમીની સભ્યસંખ્યા જેટલી પ્રતો “ઓપિનિયન” કેમ છાપી શકતું નથી ? અને છાપ્યા પછી બધા સભ્યોને વિના મૂલ્યે કેમ મોકલી આપી શકતું નથી ? (આ) જો, લેખકોના પાન નં. ૨૦૪માં છેલ્લા ફકરામાં જણાવેલા મંતવ્ય પ્રમાણે, ૧૯૮૫માં પ્રગટ થયેલા “ઓપિનિયન” “અસ્મિતા”નો ભાર ઉપાડી લીધો હોય તો ?

(૪) લેખકોએ પ્રથમ અંકનો સંપાદકીય સંદર્ભ આપતા પાન ૨૦૪ પર સ્પષ્ટતા કરી જ છે કે બ્રિટનમાં રહેલી વિચારપત્રની ખોટ પૂરવા જ “ઓપિનિયન”નું અવતરણ થયું છે. અને આ સાહસ સાથે અકાદમી કે “અસ્મિતા” સીધી રીતે સંકળાયા હોય તેવો કોઈ ઉલ્લેખ વાચકોને જોવા મળતો નથી. તો પછી લેખકો ઉપરોક્ત પ્રશ્નોના જવાબ વાચકોને કે આ દેશની ગુજરાતી વસાહતને આપી શકશે ખરા ? લેખકોના જવાબથી બ્રિટનના ગુજરાતીઓ આભારી થશે.

સત્ય હકીકત તો એ છે કે યુનાઈટેડ કિંગડમની ‘ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમી’ કે વિચારપત્ર “ઓપિનિયન” બંનેનું સ્વતંત્ર અને નિરાળુ કે આગવું વ્યક્તિત્વ છે. બંને પોતપોતાની મંડિલે મંથર ગતિએ પણ નહીં અને તેજીવા તોખારની દોટે પણ નહીં, પરંતુ આ દેશની ખાસ મધ્યમ વર્ગની ગુજરાતી જનતાને માફક આવે તેવી, એક ધારી, ધીમી છતાં સ્થિર ગતિથી, એકવીસમી સદીના નવમાં વર્ષમાં, ઈશ્વરને માથે રાખીને. શ્રદ્ધાપૂર્વક સંતોષભર્યા પગલાં માંડી રહ્યાં છે. યથા કાષ્ટં ચ કાષ્ટં ચ ... તદ્ વત્ ભૂત સમાગમ: ના ન્યાયે જો બે વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ સાથે સંકળાયેલો લોકસમૂહ એક બીજા સાથે સંપર્કમાં આવી લોણ-દોણ કરે તો પણ અને છૂટો પડે તો પણ ક્યાં નવાઈ પામવા જેવું છે ? પતિ-પત્નીએ કે પુત્ર-પુત્રીએ જેમ કુટુંબમાં વિવિધ પ્રકારની અલગ ફરજો અદા કરવાની હોય છે, તેમ જ એકથી વધુ સંસ્થાઓમાં કામ કરતી વ્યક્તિઓની પણ ફરજો અને અધિકારો જુદાં જુદાં હોય છે. એટલે જ ટૂંકમાં, અત્રે ઉપરોક્ત હકીકતના નિષ્કર્ષ રૂપે, “ઓપિનિયન” અને અકાદમી સાથે સંકળાયેલી એક સ્વનામધન્ય વ્યક્તિનું યથાતથ મૂલ્યાંકન કરવામાં આ લેખકબેલડી શંકાશીલ હૃદયે વિશ્લેષણ કરતાં સફળ તો થઈ શકી નથી, પરંતુ અયોગ્ય ટીકા-ટિપ્પણ કર્યા બાદ અપરાધભાવ અનુભવતાં પાછા જાણે કે દર્દીને ઉપકારપૂર્વક મલમપટ્ટા કરતા હોય, તેવું લખાણ પાન નં. ૨૦૫-૨૦૬ પર તરતું મૂકે છે. એટલે ... તેમનું ધ્યાન વિશેષ દોરવું પડે છે કે જરા ખમ્મા રાખો, મારા ભાઈ !

સમય સમય બલવાન હૈ, નહીં મનુષ્ય બલવાન

કાબે અર્જૂન લૂંટિયો, વોહી ઘનુષ્ય, વોહી બાળા

રોલ મોડેલ - સેલિબ્રિટીઝ : આપણા ગુજરાતી સમાજમાં વિવિધક્ષેત્રે પસંદગી પામેલા ઉત્તમ આદર્શ નમૂના [role model] રૂપ લેખાતી પાંચ વ્યક્તિ(સી.બી. પટેલ, લોર્ડ કરણ બીલીમોરિયા, ચંદુભાઈ મટાણી, રમેશભાઈ પટેલ, ડૉ. રેચલ ક્વાયર)ઓનાં ટૂંકાં રેખાચિત્રો (પ્રકરણ : ૧૯; પાન ૨૦૭ થી ૨૧૬) આપવામાં આવ્યાં છે. તે જ પ્રમાણે બહુમાન કરવા પાત્ર [celebrities] જાહેર રાજકીય વર્તુળમાં જાણીતા લોર્ડ નવનીત ધોળકિયા, લોર્ડ ભીખુ પારેખ અને ઉદ્યોગપતિ સર જી.કે. નૂનનાં પણ (પ્રકરણ : ૨૦; પાન ૨૧૭ થી ૨૩૨) યથાયોગ્ય ચરિત્ર-ચિત્રણ રજૂ થયાં છે.

“ગુજરાત સમાચાર”ના માલિક તંત્રી અને બ્રિટનના જાહેર સેવાક્ષેત્રે લોકપ્રિય ગણાતા ચંદ્રકાન્તભાઈ [C.B. Patel] પટેલની જીવનલેખિની તેમના વિશદ મૂલ્યાંકન સાથે (પાન ૨૦૭ થી ૨૦૯) ટૂંકમાં પ્રસ્તુત તો થઈ જ છે. પત્રકાર જેવા વ્યવસાયી ક્ષેત્રે સમાજમાં ધૂમ મચાવતાં એક બાજુ કૌટુંબિક આર્થિક પ્રગતિનું ધ્યેય રાખવું અને બીજી તરફ તદ્દન નિ:સ્વાર્થપણે સાચી સમાજસેવા કરવી એ લોઢાના ચાણા ચાવવા જેવી પડકારભરી સમસ્યા છે. ‘રોલ મોડેલ’ની અજબગજબની વાતો પુસ્તકોમાં ભલે શોભતી, પરંતુ બ્રિટનનો ગુજરાતી વાચક વર્ગ, એકવીસમી સદીના પહેલા દસકામાં, લેખકો કદાચ માને છે તેટલો અજ્ઞાન કે ભોટ તો નથી જ રહ્યો !

અહમ્ અને અજ્ઞાનના કારણે આપણા કહેવાતા કેટલાક લોકસેવકોનું વ્યક્તિત્વ તેમના દાના દુ:શ્મનો સાથે ભૂંડી રીતે ટકરાય છે. જ્યારે તેમના કપટી

મિત્રો આ ‘રોલમોડેલો’નો જ દુરુપયોગ કરી પોતાનો સ્વાર્થ સાધતાં તેમને તદ્દન મૂર્ખ બનાવી જાય છે તે ખબર પણ પડતી નથી. ‘સોબત તેવી અસર’ કે A man is known by the company he keeps, કે ‘કપટી મિત્રો કરતાં દાના દુ:શ્મનો સારા’, આવી બધી ગુજરાતી કહેવતોનું અર્થઘટન કરવા, થોડો સમય ફાજલ પાડી, “ગુજરાત સમાચાર”ના ખ્યાતનામ તંત્રીશ્રી (પાન નં. ૨૦૭) મનોમંથન કરી શકશે ખરા ? આથીસ્તો, રાજવી કવિ ‘કલાપી’ને જરા તરા યાદ કરી લઈએ ને ?

હા, પસ્તાવો, વિપુલ ઝરાણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે

પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે

આ ક્ષણે મને મારા પિતાજી યાદ આવે છે. મારા માથે ‘ચાર’નો ભારો હતો. અને સરદાર પટેલ હાઈ સ્કૂલ, કરમસદના રસ્તે ઘરે પાછા આવતાં પિતાજીની શિખામણ હતી કે ‘નદારા માણસની સોબત ન કરવી.’ ત્યારે મારી ઉંમર ફક્ત બારેક વર્ષની જ હતી. આ શિખામણનો ઉપયોગ જિંદગીભર કરતો આવ્યો છું.

મૂળ વિષય પર આવું તો મારે જણાવવું જોઈએ કે અમે ચાર મિત્રોએ એકી સાથે જ અમારી દક્ષિણ વિભાગની જ્ઞાતિસંસ્થાના હોદ્દાદારો હોવા છતાં વાર્ષિક ચૂંટણી સમયે સ્વમાનભર કપટી અને નદારા મિત્રોનો ત્યાગ કર્યો. સન ૧૯૮૦ના આ બનાવ બાદ પણ જ્ઞાતિ સાથે તો અમારો સંબંધ અનૂટ રહ્યો છે. જેવી અટપટી કે અગૂઠ ‘આશ્રમ’ની દાસ્તાન છે, તેવી જ આવી કેટલીક આપણી જ્ઞાતિસંસ્થાઓની કરુણ દાસ્તાન છે. જેની કોઈ પણ ભાગ કે માહિતી ચાળીસ-પિસ્તાળીસ જેટલી સંસ્થાઓ સાથે એક સમયે સંકળાયેલા (પ્રકરણ : ૧૯; પાન ૨૦૯) મારા આત્મજન ‘ચંદ્રાભાઈ’ને છે ખરી ?

બાકી અનેક સંસ્થાઓના પેટ્ટન, પ્રમુખ, ટ્રસ્ટી કે કાર્યવાહી સમિતના સભ્ય તરીકે (પાન નં. ૨૦૮-૨૦૯) આપણે રહીએ તો પણ શું ? અને ન રહીએ તો પણ શું ? Jack of all and master of noneના ધારાધોરણોથી બ્રિટનના ગુજરાતી સમાજની ક્યારે ય ઉન્નતિ થઈ શકશે ખરી ?

લેખકોના જણાવ્યા મુજબ (પાન નં. ૨૦૮), એક રોલ મોડેલ સ્વરૂપે સમાજના લાડીલા - માનીતા સી.બી. પટેલે, જોખમ અને પ્રતિબદ્ધતા સાથે, જાહેર જીવનમાં (યુનાઈટેડ કિંગડમનાં સંસ્થાઓ, સમાજસેવકો કે વિચારપત્રો સાથે) પારદર્શક વલણ જાળવી રાખ્યું છે ખરું ? ઘણી બધી સિદ્ધિઓ છતાં શું શું ખૂટે છે ?

ભીખુ પારેખે જ “ગુજરાત સમાચાર”ના રજત જયંતી વિશેષાંક (૧૯૯૭)માં જણાવ્યું છે (પ્રકરણ : ૨૧; પાન ૨૭૩) : **બ્રિટિશ ગુજરાતીઓમાં એકતા નથી. છેક ઉપરની કક્ષાએ તેમણે વિભાજનકારી ધર્ષણોને ટાળવાં જોઈએ.**

આ સંદર્ભમાં આપણી રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી સંસ્થા - નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશન્સનું સ્થાન ક્યાં છે ? વર્ષોથી તેની વાર્ષિક ચૂંટણીઓમાં જ્ઞાતિસંસ્થાઓ જેવાં જ વરવાં નાટકો ભજવાય છે ! આ ભજવનારાઓ સાથેની સાંઠગાંઠ શા માટે આપણી પ્રથમ પંક્તિના આ રોલમોડેલ છોડી શકતા નથી ?

શા માટે “ઓપિનિયન”ના તંત્રીને, સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦ના અંકમાં, ‘સવા મન તેલે અંધારું’ લખીને કહેવાતા છડીદારોને, આંગળી ચીંધવી પડે છે ? ‘રોલમોડેલ’ના ચરિત્ર-ચિત્રણ કરતી વેળાએ શા માટે આ બંને લેખક મહાશયો, ડિસેમ્બર ૨૦૦૦ના “ઓપિનિયન”માં મેં પ્રસ્તુત કરેલું આપણા સમાજનું માળખું (અમે તો ‘સૂરજ’ના છડીદાર : પાન ૪૦-૪૧-૪૨) ધ્યાનમાં લેતા નથી ? આટલી બધી ભરપૂર સામગ્રી તો તેમની સમક્ષ વર્ષોથી હાજરાહજૂર છે ! ફરી વાર, સવા માણ તેલે અંધારું ! ? !

જાહેર જીવનની એક અત્યંત લોકપ્રિય વ્યક્તિને તો લેખકોએ ભાવાવેશમાં આવી જઈને (પાન નં. ૨૦૯ પર) ત્રણ વાર ‘સીબી એટલે ...’નું નામ રટણ રટણ કરીને તેમને જાણે કે ત્રણ માળના મકાનના છાપરાં પર તો ચઢાવી દીધા, પરંતુ હવે તેમને પાછા ‘ધરતી’ પર ઉતારી શકશે ખરા ?

‘યે દોષ હૈ ઓર કિસીકા’

છેલ્લાં ચાલીશક વર્ષથી “સદાકાળ ગુજરાત”માં રહીને ગુજરાત, તેની પ્રજા, સંસ્કૃતિ, તથા ભાષા બાબત નિરીક્ષણ કરવાની તથા તેના પ્રશ્નોને હલ કરવાના પ્રયત્નોમાં ભાગ લેવાની તક મળી છે, તેના પરિણામે આ પત્ર લખું છું. એકાંતરે વર્ષે ભારતની મુલાકાત લેવાથી, તથા અમેરિકા આવતા મહાનુભાવોના પરિચયથી તેમાં થોડો ઉમેરો થયો છે.

ધરનીજાયા ખેડૂત પુત્રને ક્યારેય પણ છાપરા પર ચઢાવી દેવાય નહીં ! કારણ કે તેની પાસે ઉડવાની પાંખો હોતી નથી. ફક્ત ફરવાના બે પગ જ ભગવાને આપેલા છે ! સૂઝેણું કિં બહુના ?

સમાપન : ખ્રિટનના ગુજરાતીઓ સંબંધે આ પુસ્તકમાંથી તારવેલાં કેટલાંક અવલોકનોની રજૂઆત યથામતિ યથાશક્તિ કરી છે, તેનો વિશેષ આનંદ છે. છતાં, ઘણા બધા અગત્યના બાકી રહેતા વિષયોનું મૂલ્યાંકન પૂરતો અભ્યાસ અને મનન કર્યા હોવા છતાં અતિ વિસ્તાર ભયે કે લેખની મર્યાદાના કારણે છોડવું પડે છે. તેનો કંઈક વસવસો પણ રહ્યા કરે છે.

પ્રકરણ ૧૨ અને ૧૩માં પ્રસ્તુત થયેલું ધાર્મિક સાહિત્ય બિલકુલ ચીલાચાલુ હોઈ ઘણુંખરું ટાળી શકાયું હોત. તેટલા જ ધાર્મિક ક્ષેત્રે અગત્યના વહ્લભનિધિના અને સ્વાધ્યાય પરિવારના સંચાલનના પ્રશ્નો જરા પણ છેડવામાં આવ્યા નથી, તેની નવાઈ પણ લાગે છે. ગુજરાતીઓની અગત્યની મુખ્ય કેન્દ્રીય સંસ્થા, નેશનલ કોંગ્રેસ ઓફ ગુજરાતી ઓર્ગનાઈઝેશન્સ અંગે પણ પુસ્તકમાં ભિદી મૌન જણે કે સેવાયું છે. પ્રકરણ ૨૨ (પરિશિષ્ટ ૧) અને પ્રકરણ ૨૩ (પરિશિષ્ટ ૨) જે પુસ્તકના અંતમાં આપેલાં છે તેનાથી વાચકોને ખાસ ફાયદો થાય તેમ નથી. તે પણ ટાળી શકાયું હોત.

સમગ્રતયા પુસ્તકનું માણખું જોતાં એમ લાગે છે કે પૂરતા સંશોધનના અભાવે સાચી-ખોટી હકીકતોની એટલી બધી ભેળસેળ થઈ ગઈ છે કે ઘણા બધા ગુજરાતીઓના અગત્યના પ્રશ્નોની સાચી રૂપરેખા વાચકોને પ્રાપ્ત થતી નથી. પ્રકરણ ૧૮ (રોલ મોડેલ - પસંદગીના ક્ષેત્રના) અને પ્રકરણ ૨૦ (સેલિબ્રિટિઝ)માં આપેલી કેટલીક હકીકતો અપૂર્ણ કે અર્ધસત્ય હોઈ વિવાદાસ્પદ બની શકે તેવી છે. અલબત્ત, સર્વમાન્ય ચરિત્ર-ચિત્રણ સમાજના જાહેર જીવનના સેવાભાવી કાર્યકરોનું કરવું અતિ કઠિન છે. ગુજરાતી - અંગ્રેજી શબ્દોની બિનજરૂરી કે શબ્દોની અનર્થકારી ભેળસેળ થતાં કેટલાંક પ્રકરણોમાં (દા.ત. પ્રકરણ : ૨૧ - સમીક્ષા, પરિપ્રેક્ષ્ય અને પ્રક્ષેપ) ભાષા અભિવ્યક્તિનું પોત નબળું, ધૂંધળું કે અનિશ્ચિત બની ગયું છે. હિંદુ-મુસ્લિમના સંઘર્ષાત્મક પ્રશ્નો તદ્દન અપ્રસ્તુત (ખાસ આ દેશ માટે) હોવાથી ટાળી શકાયા હોત.

એકંદરે ગુજરાતીઓની કૌટુંબિક વિકાસ અને પ્રગતિની તુલનામાં કેટલીક જાહેર સેવાભાવી સંસ્થાઓની સદ્ગતિ, કાર્યક્ષમતા કે નીતિમત્તા જોતાં તે ઘણી ઊંચી ઉતરતી લાગે છે. કારણ કે સત્તા-લોભી, સ્વાર્થી અને કીર્તિ-લાલસાથી આંધળાં બનેલાં વ્યક્તિ જૂથો વાર્ષિક ચૂંટણીઓમાં કાવાદાવા કરીને આવી સંસ્થાઓને મરણતોલ ફટકો મારે છે. રાજકીય ક્ષેત્રે આપણી ઘડાયેલી નેતાગીરી કેટલાક અપવાદ સિવાય સદંતર ઉપેક્ષા સેવે છે. તેની અભ્યાસપૂર્ણ છણાવટ આ પુસ્તકના વાચનમાંથી મળતી નથી. છતાં, something is better than nothing એ ન્યાયે આવાં અધૂરાં લાગતાં પુસ્તક પ્રકાશનનાં સાહસોને આપણી ગુજરાતી પ્રજાની પ્રગતિ અને ઉચ્છવળ ભવિષ્ય માટે જરૂર બિરદાવીએ. પરંતુ તળ ગુજરાતનું સાહિત્ય-સંસ્કાર જગત ત્યાં દૂર રહે અહીંના પ્રશ્નો કેવી રીતે મૂલવશે ? આ ચિંતાનો સવાલ છે.

દરેક દિશામાંથી, આપણી ખ્રિટનની ગુજરાતી વસાહતને, શુભ અને સુંદર વિચારો પ્રાપ્ત થાઓ !

ખ્રિટનમાં ગુજરાતીઓ : (ઈન-બિટવિનનેસથી હોમલીનેસ) : લેખકો - પ્રવીણ ન. શેઠ, જગદીશ દવે : પ્રકાશક - ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, અભિલેખાગાર ભવન, ગુલાબ ઉદ્યાન સામે, સેક્ટર નં. ૧૭, ગાંધીનગર - ૩૮૨ ૦૧૭, ભારત : પહેલી આવૃત્તિ ૨૦૦૭ : પાન ૨૪+૨૮૬ : કિંમત રૂ. ૧૬૫

[31 Bishops Park Road, Norbury, LONDON SW16 5TX, U.K.

પ્રથમ, સારા સમાચાર. ગુજરાતની સંસ્કૃતિને આપણી આવતી પેઢીએ સરસ રીતે પચાવી છે, અને તેના હાથમાં તે સલામત હોવાની ખાત્રી છે. પૈસા વિનાના માણસની કિંમત નથી, તે તો તેમને ગળથૂંથીમાંથી જ સમજાઈ ગયું છે. દરિયો ખેડવો, સારી રીતે ભણવું, સારી ડિગ્રી (અને કોઈની સારી દીકરી) મેળવવી, ભિળપૂરી ખાવાં, દાંડિયા ફૂટવા, એ સર્વ કળાઓ, તથા “રણમાં જી જીતે તે શૂર” જેવા મૂળભૂત સિદ્ધાંતો તેમણે આત્મસાત્ કર્યા છે, તેથી માતૃભાષાના ભૂરને તે નજીક પણ આવવા નથી દેતાં.

પુસ્તકો ખરીદવાં એ આપણી સંસ્કૃતિની વિરુદ્ધ છે, તે વાતની તેમને ખબર છે. બીજાની ભાષા શીખવાનું ભયાવહ છે, અને આપણી ભાષામાં તો વળી શીખવાનું જ શું હોય? તેમાં ય, એક વખત લગ્ન થઈ ગયા પછી? ચોપડી એક વાર વંચાઈ જાય પછી તેનું શું કરવાનું, તે ગલન પ્રશ્નના જવાબના અભાવે, ચોપડી વાંચવી જ નહીં એ બુદ્ધિનું પ્રથમ લક્ષણ પણ તે ધરાવે છે.

હવે બીજા બધા સમાચાર. ભારતનો ભૂતકાળ અને તેનો ભવિષ્યકાળ તો ભવ્ય છે જ. વર્તમાનમાં તેની ભ્રમણાઓ, તથા ભાષાઓની થઈ રહેલી બેશરમ અને બેફામ વિડંબના પણ અજોડ છે. ભારતના બંધારણમાં સ્વીકારાયેલી ભાષાઓમાંથી, માત્ર અંગ્રેજીનો જ ચડતો સિતારો છે. બહુ વખણાયેલા હિંદી ચલચિત્ર “બ્લેક”નું નામ જ નહીં, તેના મોટા ભાગના સંવાદો પણ અંગ્રેજીમાં જ છે. તેને અંગ્રેજી નહીં, પણ હિંદી સબટાઈટલોની જરૂર છે. અમિતાભ બચ્ચન રાની મુકરજીને “પાની” (પાણી)ને બદલે water લખતાં શીખવાડે છે.

બાવાનાં બે ય બગડે, તેની સાબિતી રૂપે હિંદી સીરીયલોનાં નામમાં કોઈક ગૂઢ નિયમાનુસાર છેવટનો અક્ષર બેવડાવવામાં આવે છે, જેમ કે Dulhann, Naginn, etc. The Maximum City નવલકથાના લેખક શ્રી. સુકેતુ મહેતા, ન્યૂ યૉર્ક ટાઈમ્સમાં એક લેખમાં જણાવે છે કે હિંદી ચલચિત્રોની પટકથાઓ પહેલાં અંગ્રેજીમાં લખવામાં આવે છે, અને પછીથી તેનું હિંદીમાં ભાષાંતર કરાય છે.

ગઈ સાલ ન્યૂ યૉર્કમાં ભારતીય વિદ્યા ભવનના ઉપક્રમે યોજાયેલ એક પરિસંવાદમાં ભારતથી આવેલા, દસ-બાર ભાષાઓના ૨૦-૨૫ સાહિત્યકારો એક જ મંચ ઉપર એકઠા થયા હતા. મહેનત, અયોજન, વગેરે પ્રશંસનીય હતાં. સૌ પોતપોતાની ભાષાના સાહિત્યની કૃતિઓ તે તે ભાષામાં રજૂ કરી ગયા, અમારે જૈનોમાં કેટલાક શ્રાવકો મરેલા વાંદાને નવકાર સંભળાવે છે તેમ. એક કોચવધથી ટ્રવી ઉઠેલા કવિના એ વંશજોના પેટનું water પણ, ચૌદ ચૌદ ભાષાઓનો ખરખરો થઈ જવા બેઠો છે તેનાથી પણ ના હાલી ઉઠ્યું.

આમાં ગુજરાતનો તો ક્યાં વાંક કાઢવો? ટેલિવિઝન, હોલીવુડમાંથી આવતી સિરીયલો અને ચલચિત્રો, અમેરિકન અને યુરોપિયન ફેશનનો પ્રપાત, અંગ્રેજી માધ્યમની શાળાઓનું એકચક્રી રાજ્ય, પીઝા હટ અને મેકડોનાલ્ડની વ્યાપકતા, કોકાકોલાની નાગચૂડ, એ સૌનો વાંક કાઢવાનું વધારે સહેલું પડે - જે આપણી વિચારશક્તિને કોરે મૂકી દઈએ તો. અમેરિકા અને યુરોપમાં તો આ બધું પહેલેથી જ છે. છતાં પણ અહીં સ્પૅનિશ, હિબ્રુ, ફ્રેંચ, રશિયન, જર્મન, ગ્રીક, એ બધી ભાષાઓ ભૂગર્ભમાં નથી જતી રહી. અરે, રાણીનું અંગ્રેજી પણ યથાવત જ વપરાય છે.

આપણા પોતાના જ, પ્રમાણમાં ઓછું ભણેલા, પણ સાહસિક ગુજરાતી વેપારીઓ આફ્રિકામાં વસ્યા અને સફળ થયા, છતાં ય આપણી ભાષા અને સંસ્કૃતિ તેમણે ત્યાં સલામત રાખી. પછીથી તેઓ ઈંગ્લેન્ડમાં આવ્યા, તો ત્યાં પણ તેમણે તે જળવણી ચાલુ રાખી. ઈંગ્લેન્ડમાં ગુજરાતી શીખવાય છે, અને તેની પરીક્ષાઓ પણ લેવાતી હતી. અમેરિકામાં વધારે ભણેલો વર્ગ આવ્યો, અને પ્રમાણમાં જલ્દીથી અને સારી એવી સફળતાને વર્ષો. કેટલીક પાઠશાળાઓને બાદ કરીએ તો કોઈ એક નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમ અનુસાર, વ્યવસ્થિત રીતે ગુજરાતી શીખવવામાં આવતું નથી. થોડી ધાર્મિક સંસ્થાઓ

આ કામ કરવા મથે છે, પણ નિષ્ઠા અને ઉત્સાહ, આવડતની ખોટ પૂરવા માટે અસમર્થ જ રહે છે. સફળ વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણપત્રો અપાય છે, પરંતુ ખરેખર કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ગુજરાતી શીખ્યા તેની કોઈ મોજાણી થઈ નથી.

ઈંગ્લેન્ડમાં તૈયાર થયેલ તે ઉપરાંત અમેરિકામાંથી પણ, આ લેખના અને અન્ય લેખકો દ્વારા લખાયેલાં બે-ત્રણ ગુજરાતી શીખવા-શિખવવા માટેનાં પુસ્તકો ઉપલબ્ધ છે, અને તેમનું વેચાણ સારું એવું થયું છે. તેમ છતાં પણ, ગુજરાતીમાં અછંડતી પારંગતતા પણ મેળવી લોય તેવા વિદ્યાર્થીઓ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. વર્ગોમાં અપાતું ગુજરાતીનું શીક્ષણ નિરસ અને વૈવિધ્યહીન હોવાની ફરિયાદ કે બહાનું સામાન્ય રીતે સાંભળવા મળે છે. સાધનસંપત્ત માબાપ, તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ, અને માતૃભાષાના કક્કા જેવો સરળ વિષય, એનાથી વધારે સારા સંયોગો ક્યા હોઈ શકે? તે છતાં પણ આટલું, દેખીતી રીતે આસાન કામ પણ થઈ નથી શકતું. તો શું ભણેલાં માબાપ હોવાં તે એક શાપ છે?

અમેરિકામાં અનેકાનેક ગુજરાતી સામાજિક, ધાર્મિક, સાહિત્યિક સંસ્થાઓ, અને કોલેજોનાં વિદ્યાર્થી મંડળો છે, પણ ગુજરાતી શીખવવાના એકમાત્ર હેતુસર સ્થપાયેલી કોઈ સંસ્થા નથી. સામાન્ય રીતે તો રવિવારની સવારની બેઠકમાં ભાષા, ધર્મ, નૃત્ય, સંગીત, બધું સાથે જ શીખવાડાય છે. બાકીના સમયમાં જમાણવાર, અનંદમેળા, ક્રિયાકાંડ, સન્માન સમારંભો, ઈત્યાદિ ચાલે છે. અસંખ્ય ગુજરાતીઓ ઉભાં ચઢાણે તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે, તે અલબત્ત ધન્યવાદને પાત્ર જ છે.

ઢગલાબંધ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, કે ટેલિવિઝનની ચેનલોમાંથી કોઈએ પણ ગંભીર રીતે શીક્ષણને પ્રાધાન્ય આપવાનું ગનીમત નથી માન્યું. કારણ સ્પષ્ટ જ છે, તેમાં પૈસા બનાવવાની તક નથી. ઢીંગલા-ઢીંગલી પરણાવવામાં ઝાકઝમાળ છે, જાહેરાતો છે, અને પૈસા છે. “શું શા” ના તો હવે ચાર પૈસા પણ કોઈ આપવા તૈયાર નથી. વળી આપણા ભવિષ્ય કરતાં સામાજિક ભવિષ્ય વધારે આશાજનક છે. સાત દિવસમાં બધાં દુઃખો દૂર કરી આપનારા પંડિતો, સાધુઓ, બાવાઓ, યોગીઓ, કોઈ ભાષાશીક્ષણના પ્રશ્નને અડવા તૈયાર નથી, તે તેમની અપાર કૃપા છે.

અહીંની ગુજરાતી સાહિત્ય એકેડેમી (Gujarati Literary Academy of North America), કે જેનું સુકાન સંભાળવાની તક મને પણ મળી હતી, તેણે પણ આ દિશામાં અગ્રેસર થવાનું યોગ્ય નથી માન્યું, એટલું જ નહીં, તેના કાર્યક્રમોમાં, વક્તાઓ અને બાળકો બંનેની દયા ખાઈને, બાળકોને લાવવાની પણ મનાઈ કરીને બેવડું પૂણ્ય ઉપાર્જન કર્યું છે. જ્યારે જ્યારે બાળકોને માટે ખાસ શ્રી. “દર્શક” તથા અન્ય મહાનુભાવોનાં અંગ્રેજીમાં પ્રવચનોનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે પણ બાળકો તેમની સદંતર ગેરહાજરીથી ઝળકી ઉઠ્યાં છે. વિદ્યાવ્યાસંગના સદંતર અભાવની આપણી પ્રણાલિકા આત્મસાત્ થયેલી જોઈને અમારી આંખે ઝળઝળિયાં આવી ગયાં છે.

“અમર પ્રેમ” ચિત્રનું ગીત છે:

**માના તુફાં કે આગે, નહીં ચલતા જોર કિસી કા
મોજોં કા દોષ નહીં હૈ, યે દોષ હૈ ઓર કિસી કા.**

આમ તો “ઓર કિસી કા” એ “અપના ખુદ કા”નો વિરોધી પ્રયોગ છે, પરંતુ અહીં તે સમાનાર્થમાં છે. બીજાની તરફ ચીંધેલી એક આંગળી કરતાં, આપણા પોતાના તરફ દર્શાવતી બીજી ત્રણ આંગળીઓ તરફ ધ્યાન આપીએ તો આપણે “જા બિહી, કુત્તે કો માર” જેવા ઊંટવેદામાંથી ઊગરી જઈશું. પહેલાં કેટલાંક મિથ્યા મંતવ્યો (Myths)ને દૂર કરીએ:

ગુજરાતી શીખવાની જરૂર જ હવે શી છે?

તેમાં “જરૂર”ની અવશ્યકતા જ નથી. ગુજરાતી આપણી માતૃભાષા છે, અને ભાષા વિના સંસ્કાર, ધર્મ, કે બીજા કોઈ વારસો આપવાનું શક્ય જ નથી. માતૃભાષા શીખવી એ બાળકનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર છે.

બાળકના માથે કેટલી ભાષાઓ લાદવી?

લાદવાની જરૂર નથી. તેનો એ શીખવાનો અધિકાર છે, અને એ શીખવવાની આપણી ફરજ છે, તેથી ઊલટું નહીં. બાળકો ત્રણ કે ચાર ભાષાઓ આસાનીથી સંભાળી શકે છે, જે તે સ્વાભાવિક રીતે શીખવાય તો.

ગુજરાતી ભાષા તો અંગ્રેજીના પ્રમાણમાં કેટલી બધી અઘરી છે?

જેટલી આસાનીથી અંગ્રેજી બાળક અંગ્રેજી, અને ચીનનું બાળક ચીનની ભાષા શીખી શકે છે, તેટલી જ આસાનીથી ગુજરાતી બાળક ગુજરાતી શીખી શકે છે. પ્રત્યેક ભાષાને અલબત્ત પોતપોતાની આગવી વિલક્ષણતાઓ અને

વિચિત્રતાઓ હોય છે. અંગ્રેજી ભાષાની જોડણી અત્યંત અનિયમિત છે, અને તેના ઉચ્ચારો તો જરા પણ સરળ નથી.

ગુજરાતી શીખવવાનું તો અમને પણ અઘરું પડે છે!

ઉત્તર ભારતની બધી જ ભાષાઓની એ દશા છે (દક્ષિણની મને ખબર નથી), કારણ કે આપણે જ એ ભાષાઓ ભૂલતાં જઈએ છીએ. વપરાશનો અભાવ તેનું મુખ્ય કારણ છે. અને, માફ કરજો, પણ સંસ્કૃત ભાષાનું આપણું અજ્ઞાન એ બીજું કારણ છે. સંસ્કૃત આવડતું ન હોવાથી શબ્દ અને અર્થ વચ્ચેનો સંબંધ તૂટી જાય છે, અને નિરર્થક શબ્દોનો ભાર લાગવા માંડે છે. થોડા ઘણા પણ બંધ બેસતા અંગ્રેજી શબ્દો વાપરવા માંડવાનું સહેલું લાગવા માંડે છે. પછી તો અંગ્રેજી વધુ ને વધુ સહેલું, અને સંસ્કૃત તથા અન્ય ભાષાઓ વધુ ને વધુ દૂષ્કર લાગવા માંડે છે. બીજી બાજુ, સંસ્કૃતથી ભારો ભાર લદાયેલી ભાષાથી પણ શબ્દ અને અર્થનો વિચ્છેદ થાય છે.

બાળકોને ગુજરાતી શીખવા માટે નથી રસ, કે નથી સમય.

આ અતિ પ્રચલિત સમસ્યા છે. એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે આપણાં “બાળકો” હવે ૨૦-૨૫ વર્ષથી પણ વધારે મોટી ઉંમરનાં થયાં છે. કોઈ કોઈ તો પરણી પણ ગયાં છે. ગીતામાં કહ્યું છે તે થોડા ફેરફાર સાથે કહીએ તો સમસ્ત કર્મમખિલં લયે પરિસમાપ્યતે (છોકરાં પરણી જાય એટલે ગંગા નાહ્યા). કેટલાંક તો સારી પદવી ધરાવે છે, અને પોતાની માલિકીના આવાસોમાં રહે છે. તેથી બંને પક્ષે રસની ઓટ આવે તે સ્વાભાવિક છે. આપણાં બાળકો કૉમ્પ્યુટર સાથે તેની ભાષાઓ, જેમ કે Pascal, Cobol, C++, ઈત્યાદિમાં વાત કરે છે, પણ તેમની મા સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરે છે, જે માને તે આવડતું હોય તો. નહીં તો પછી “નવ ગુણ”ની આરાધના શરૂ થાય છે. દાદાજી અને દાદીમાની દૂદેશાની તો વાત જ ન કરશો. તેમને તો ધૂંધળી આંખોથી છતી સંતતિએ નખખોદ જતું જોવાનો વારો આવ્યો છે.

બાળકોની વય, બુદ્ધિ, અને તેમના ઉછેરનું વાતાવરણ ધ્યાનમાં લઈને, તેમને શરમમાં નાખ્યા વિના ગુજરાતી શીખવવું જોઈએ. આપણે જે રીતે ભણેલાં, તે “કમળનો ક” ઘૂંટાવવાને બદલે તેમને “કારનો ક” શીખવીએ, મોટરકારનું ચિત્ર દોર્યા વગર! તદુપરાંત, માંડ એ બે શબ્દ ગુજરાતીના શીખે કે તરત આપણે તેને મહેમાનો આગળ પ્રદર્શનમાં મૂકીએ, તેની મજાક કરીએ, નિષ્પ્રતાપૂર્વક તેની “ભૂલો” સુધારીએ, કે તેને અગણિત પૂજાઓ કે કથાઓમાં ઘસડી જઈએ, તો તેનો રસ ઉડી જાય છે, અને તે જાતજાતનાં બહાનાં કાઢવા લાગે છે.

પણ તમને નથી લાગતું કે આ બાળકોની “માતૃભાષા” અંગ્રેજી જ છે?

આ કડવો ઘૂંટો ગળવો આકરો, પણ સાથે જ અત્યંત આવશ્યક છે. કમ સે કમ તેમની “અવેજની માતૃભાષા” (surrogate mother tongue) તો અંગ્રેજી છે જ. તેની માતૃભાષા એ આપણી પણ વ્યવહારની ભાષા છે. તેથી આપણે અંગ્રેજી સારી રીતે શીખવું જોઈએ, જરૂર પડે તો બાળકની મદદથી. આપણે ગુજરાતી ભૂલતા જઈએ છીએ, પણ આપણું અંગ્રેજી કંગાળ જ રહ્યું છે. અંગ્રેજી અખબાર વાંચીએ, કે અંગ્રેજીમાં ઈ-મેઈલ લખીએ, એટલું જ પર્યાપ્ત નથી. અંગ્રેજીમાં વિપૂલ સાહિત્ય છે. તેવું જ ફ્રેંચ, જર્મન, ગ્રીક, અને લૅટીનનું પણ છે. ભારતથી આવેલાં આપણાં માબાપ, ભાઈ-બહેનો, તથા આપણી મોટેલ વગેરેમાં કામ કરતા માણસોને પણ અંગ્રેજી શીખવીએ. તો જ આપણે આપણાં બાળકોને અર્ધા રસ્તે મળી શકીશું.

હવે આપણે ભાષાના પ્રશ્નના મૂળમાં પાછા આવીએ. નાતજાત, વર્ણ, અને ધર્મના આંતરિક વિખવાદોના અંતે ભારતમાં અંગ્રેજી રાજ્ય આવ્યું. ભાષાના આધારે રાજ્યોની રચના કરવાના ખતરનાક અખતરા પછી આખા ભારત ઉપર અંગ્રેજીનું સામ્રાજ્ય છવાઈ ગયું. ભારતીય નાગરિકમાંથી વટલાઈને હું અમેરિકન નાગરિક થયો, તેથી મને ઈકોઝહં બહુ સ્યામ્ (હું એક છું, તેમાંથી અનેક થાઉં) એ સૂત્ર કરતાં, E pluribus unum (આપણે અનેકમાંથી એક થઈએ) એ સૂત્ર વધારે ગમે છે.

અહીં અમેરિકામાં અમે જોઈએ છીએ કે કોઈ કોઈ વાર બગીચામાં ઘરની એકદમ નજીક ઉગેલ વૃક્ષ મોટું થતાં તેનાં મૂળિયાં ભીંતમાં તિરાડો પાડીને ઘરના પાયામાં અને ભોયરામાં પ્રવેશે છે. તે ઝાડ કપાવી નાખીએ તે પછી પણ તેનાં મૂળિયાં તો ઘરમાં ફેલાતાં જ રહે છે. ઝાડ કાપી નાખવાથી તેની જડ ન નીકળી જાય. ગુલામીનું પણ કંઈક એવું જ છે. ગાંધીજી અને બીજા નેતાઓએ આપણી ગુલામી બહારથી દૂર કરી, પણ તેનાં મૂળિયાં આઝાદી પછી પણ આપણા લોકમાનસમાં ઊંડાં ને ઊંડાં ઊતરતાં જ રહ્યાં છે. આપણે ગુલામીમાંથી બહાર

પ્રાધ્યાપક બંદૂકવાળા ભારે અડગનિશ્ચયથી આદમી હોવાનું લાગ્યું છે. ત્રણત્રણ વખત એમનું ઘર લૂંટાયું છે અને પોતાના કોમની તરફદારી કરતી કાર્યપ્રણાલી માટે વળી એમને ત્રણત્રણ વાર જેલ ભોગવવી પડી છે. 'ગુજરાતમાં મુસ્લિમો ભય હેઠળ જીવી રહ્યા છે.' તેમ એ અમને કહેતા હતા. 'આ મનઉતારો ભયંકર છે.'

વરસો પહેલાં, આ પદાર્થવિજ્ઞાની નિવૃત્ત થયા ત્યારે લઘુવાંશિક મુસ્લિમ કોમ અને હિન્દુઓ વચ્ચેની ખાઈ પૂરવાનાં પાયાનાં કામ સારુ એ અમેરિકાથી પોતાના મૂળ વતનમાં પાછા આવ્યા હતા. સન ૨૦૦૨ દરમિયાન, ગુજરાતમાં ધાર્મિક હુલ્લડો ફાટી નીકળેલા. ઉદામવાદીઓએ ૧૯૯૨માં બાબરી મસ્જિદ જ્યાં ધરાશાયી કરેલી તે પવિત્ર નગરી અયોધ્યાથી પાછા ફરતાં હિન્દુ યાત્રાળુઓએ પ્રવાસ વેળા મુસ્લિમોને ઉશ્કેર્યા હતા. તે તેમના પડાવ નજીક હતા, ત્યાં જ રેલવેના તેમના ડબ્બાને આગ ચાંપવામાં આવેલી અને પરિણામે ૫૮ હિન્દુઓ જીવતાં ભૂંજાયાં હતાં. તે પછીના કેટલાય દિવસો લગી, આશરે ૧૦,૦૦૦ જેટલાં હિન્દુઓએ અમદાવાદમાં હિંસક ધમસાણ મચાવેલું, લૂંટફાટ કરેલી અને ઘરોને આગ ચાંપી હતી. આશરે, ૨,૦૦૦ મુસ્લિમો, પરિણામે, ગુજરાત ભરમાં માર્યા ગયેલાં.

તે પછી તો નદીમાં અનેક પાણી વહી ગયાં છે અને બંદૂકવાળા આ બંને કોમો વચ્ચે સેતુ બનવા તેમ જ મુસ્લિમ કોમે જે કંઈ ગુમાવ્યું છે તે પાછું મેળવવા તનતોડ મહેનત કરી રહ્યા છે. ગુજરાતના મુસ્લિમોનું શિક્ષણ ધોરણ સુધારવા એમણે 'ઝીદની ઈમલા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ' [Zidni Imla Charitable Trust]ની રચના ય કરી છે.

નીકળ્યા, પણ ગુલામી આપણા મનમાં ઘર કરી ગઈ છે, અને તે આપણા પાયા લયમચાવે છે. ગાંધીજીએ "પાયાની કેળવણી"નો આગ્રહ કદાચ એટલા માટે જ રાખ્યો હશે.

આપણે આપણો દેશ, આપણી ભાષા, આપણી સંસ્કૃતિનું ગૌરવ, અમેરિકનો કે યુરોપિયનોના બદલે, આપણા પોતાના મનમાં ઠસાવીએ, સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી શીખીએ, અને શિયાળને ત્યાં ઊછરેલા સિહબાળની જેમ એક વાર કેશવાળી ખંખેરી, મસ્તક ઊંચું કરી, એક ત્રાડ પાડીને વિશ્વમાં માનભર સ્થાન લઈએ, અથવા તો પછી માત્ર પેટિયું રળીને "જ્યાં જ્યાં વસે એક ગુજરાતી, ત્યાં ત્યાં સદાકાળ ગુજરાત" (ગુજરાત નહીં) કરીને સંતોષ માનીએ.

[1 Lawson Lane, GREAT NECK, NY 11023-1042 United States of America] E-Mail: bharatkumarshah@pol.net Website: <www.myindiaheritage.com>

વિશ્વાસનું વાવેતર

છેલ્લાં ચાર મહિનાઓ દરમિયાન, ભારતના અનેક રાજ્યોમાં, 'એક્શન ફોર લાઈફ' કાર્યક્રમ હેઠળ ઉપરતળે અમે હર્યાહર્યા છે, ત્યારે લોકો વચ્ચે વિશ્વાસ ઊભો કરવા દેરદેર જે પ્રયાસો થઈ રહ્યા છે, તે અમે દીઠા છે. તેનો આ એક દાખલો છે. બીજાં કેટલાંકોએ, 'ઈનિશિયેટિવ્સ ઓફ ચેન્જ' કાર્યક્રમ હેઠળ, ધર્મશાળા ખાતે તિબેટી બૌદ્ધો વચ્ચે અહિંસા વિશેના બીજા દાખલાઓ અનુભવ્યા હતા. ઉત્તર ભારતમાંના આ સ્થળે દલાઈ લામાનો વાસ છે. બીજા પાસ, વળી કેટલાક લોકો બ્રહ્મદેશ અને ચીન જોડેની સીમા ચોપાસના ઈશાન ખૂણાના વિસ્તારોમાં વિવિધ આદિવાસી લોકોને જે અન્યાયો સહેવા પડે છે તેમની વચ્ચે જે સમાધાનકારી કામો હાથ ધરાઈ રહ્યાં છે તે નિહાળવા ગયા હતાં. દક્ષિણ ભારતમાં, એઈડ્સને કારણે અનાથ બનેલાં બાળકો વચ્ચે જે કામો થાય છે તે જોવા અનુભવવા માટે વળી કેટલાંક ગયા હતાં.

ડૉ. જુઝાર બંદૂકવાળા

એકવીસમી સદી માટે પ્રામાણિકતા અને આસ્થાથી સજ્જ, અને જગતમાં ફેરફાર લાવવા માટે ખુદથી શરૂઆત કરવા કૃતનિશ્ચયથી છે એવાં જે લોકો પરિવર્તન લાવવા ઈચ્છા ધરાવે છે, તેમના વિકાસ સારુ 'ઈનિશિયેટિવ ઓફ ચેન્જ' હેઠળ 'એક્શન ફોર લાઈફ' નામે આગેવાનીની તાલીમ મેળવવાનો આ કાર્યક્રમ છે. સાત મહિનાઓ માટે ચાલતા આવા આ ચોથા અભ્યાસક્રમમાં, તાલીમ વેળા અરસપરસ આદાનપ્રદાન કરતાં કરતાં તેમ જ અનુભવલક્ષી ક્ષેત્ર-કાર્યમાંથી શીખતાં શીખતાં દરેક ભાગ લેનારાની ક્ષમતાનો વિકાસ કરવા માટે અરસપરસ આદાનપ્રદાન કરતી તાલીમ તેમ જ અનુભવમાંથી તારવેલા ક્ષેત્ર-કાર્યનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. દોખીતી રીતે, ૨૧ ભાગ લેનારાંઓ અને ૧૪ કર્મચારીઓ વિવિધ વયજૂથ, રાષ્ટ્ર અને આસ્થાવાળી ભૂમિકામાંથી આવેલાં છે. વિશ્વ-કેન્દ્રી આ જગતમાં આપણે સૌ કઈ રીતે

ગાંધી કહેતા હતા તેમ : 'જગતમાં તમે જે પ્રકારનું પરિવર્તન જોવા ઈચ્છો છો' તેવા ભાઈચારાથી રહી શકીએ તે બાબત અહીં કેન્દ્રમાં રહેલી છે.

ભાગ લેનારાઓમાંથી મોટા ભાગના લોકો પોતપોતાના મુલકમાં વિશ્વાસ બાંધવાનું કામ કરે જ છે. તેમના દર્શનમાં મૂલ્યનું મેળવણું મેળવવાનું જ કામ 'એક્શન ફોર લાઈફ' કરે છે. આવી તાલીમમાંથી અગણિત કૌશલ અને કેળવણી મેળવીને તો તે સૌ પાછા ફરે છે.

કાશ્મીરમાંની માંહે માંહેના સંઘર્ષની પરિસ્થિતિ અંગે રજૂઆત કરતા મુસ્તાક મોહમ્મદ મહાને પ્રાધ્યાપક બંદૂકવાળાને અનુભવવા પડેલા જુલમોની વાતો જાણે કે પડકારી રહી હતી. 'ઈનિશિયેટિવ ઓફ ચેન્જ'ના કાશ્મીર બાબત જૂથમાંના યુવાન સમાજસેવકો અને વકીલો સાથે તે અહિંસક માર્ગે કોઈ ઉકેલ આણી શકાય તેમ છે કે નહીં તેના સક્રિય પ્રયાસમાં તે મંડી પડ્યા છે. વળી આ ક્ષેત્રે વધુ શું શું કરી શકાય તેમ છે તે વિશે ખુદને સવાલ કરતા રહ્યા છે. આ સંઘર્ષ સૌથી મોટો કોયડો છે તે જાણવા છતાં, મોટા પાયે ચાલતી લાંચરુશ્ચતની બદી, વ્યક્તિવાદ, નૈતિક ધોરણોનું પતન, ભાઈચારાનો અભાવ જેવા જેવા બીજા અનેક પ્રશ્નોનું અગત્ય પિછાનીએ તો તેના પણ ઉકેલ મેળવવા એટલા જ મુશ્કેલ રહેવાના છે, તેમ તેમને હવે લાગી જ રહ્યું છે.

'આપણા સમાજમાં પરિવર્તન આણવા માટે લોકોને સમજાય તેવી જબાનમાં જ વાતો કરવી જોઈએ અને તે ભાષા ધર્મની છે, તેમ સમજવા સારુ પ્રાધ્યાપક બંદૂકવાળાએ મારી આંખ ઉઘાડી છે.' એમ મુસ્તાક કહેતા હતા. 'મુસ્લિમો, યહૂદીઓ તથા ઈસાઈઓ વચ્ચેના સંઘર્ષો નિર્મૂળ કરવા માટે આપણે આપણા ઈતિહાસ ભાણી વળવું જોઈએ, એમ તે કહે છે. આમ કરવાથી, આપણને સમજશે કે આપણા વડવાઓ એક જ છે. હકીકતે તો આપણે સૌએ એક બીજાની વિશેષ નજીક જ રહેવું જોઈએ. અત્યાર સુધી આ બાબતે હું પૂરો નકરાત્મક રહ્યો હતો, કેમ કે હું માનતો હતો કે મોટા ભાગના સંઘર્ષો ઈસાઈઓ અને મુસ્લિમો વચ્ચેના જ હતા.'

મિફ્તાહુલ હુડા નામે 'એક્શન ઓફ લાઈફ' હેઠળ ભાગ લેનારા એક બીજા જાણુ હતા. તે ઈન્ડોનેશિયાના હતા. જગતના સૌથી વધુ મુસ્લિમો ત્યાં જ વસે છે. ઈન્ડોનેશિયામાં લઘુવંશીઓ, ધાર્મિક, રાજકીય અને સામાજિક બાબતે અનેક તાણ અનુભવાઈ રહી છે.

પરંતુ હુડાએ બહુ મજબૂતપણે આશાનો સંચાર કર્યો હતો: 'ઈન્ડોનેશિયાસ્થિત 'ઈનિશિયેટિવ ઓફ ચેન્જ' હેઠળ, વિશ્વાસ અને મિત્રાચારી બાંધતા બાંધતા આ બધી

ફેબ્રુઆરી ૧૬મીના “નિરીક્ષક”ના અંકમાં ડાયસ્પોરા વિશે જે લેખ પ્રકાશિત થયો હતો, તેને લંડનથી નીકળતા પ્રખ્યાત ગુજરાતી “ઓપિનિયન”ના છેલ્લા અંકમાં, એ સામયિકના તંત્રી વિપુલ કલ્યાણીએ પહેલે જ પાને સ્થાન આપ્યું છે. એ લેખ લખીને “નિરીક્ષક” માટે એના તંત્રી પ્રકાશભાઈને સ્વાગત કર્યા પછી, એ વિષય વાગોળતાં કેટલીક બાબતો મનમાં તરી આવી છે અને તે પણ, મારે મન, અગત્યની લાગતી હોઈ “નિરીક્ષક”નાં પૃષ્ઠોનો લાભ તે માટે લઉં છું.

યુ.એસ.એ.ના તાજા જ વસાયેલા રાષ્ટ્રપિતા પણ એક અર્થમાં ‘ડાયસ્પોરા’ છે. એમના પિતા વિવિધતાવાળી કોમો સુધી પહોંચવાનું રાખ્યું હતું. એકાદી ઈસાઈ યુનિવર્સિટીમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ અને ચીની કોમ સુધી એ પહોંચી શક્યા છીએ. આ રીતે મિત્રદાવે આપણે સંઘર્ષોનું નિવારણ કરી શકીએ છીએ.

‘ઈન્ડોનેશિયાની જેમ, ભારત પણ અનેક વિવિધતાઓનો મુલક છે. અહીં પણ ક્ષેત્ર-કાર્ય કરતાં કરતાં માનવતાને નામે કામ કરતાં અનેક બૌદ્ધ, મુસ્લિમ અને હિંદુ આગેવાનોને મળવાનું થયું છે. મને, પરિણામે, નવી જ દૃષ્ટિ મળી છે. દેશના કલ્યાણ માટે આ બધા ધર્મો જે ફાળો આપી રહ્યા છે તેનું કોઈ મૂલ્ય કરી શકાય તેમ નથી. બીજાઓની જિંદગીમાં અર્થસભરતા ભરવાનું લોકોએ રાખવું જોઈએ એમ ઈસ્લામી ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે. ધર્મની, લઘુવંશીય અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતાઓને કારણે તો જે તે મુલકની તાકાત બંધાય છે.’

સહસ્રાબ્દીના વિકાસ અંગેના લક્ષ્યાંકો આંબવા યુવકોની કેવી સામેલગીરી હોવી જરૂરી હોય, તેની ચર્ચાવિચારણા કરવા માટે, જૂન ૨૦૦૮ દરમિયાન, વિવિધ દેશોમાંથી જે યુવાનો ‘ઈન્ટરનેશનલ યૂથ ફોરમ’ની રચના કરવામાં ભાગીદાર હતા તેમાં હુડાએ પણ અગ્ર ભાગ ભજવેલો.

‘એક્શન ફોર લાઈફ’ના જૂથની હવે પછીની કમ્બોડિયા ખાતેના પ્રવાસની તૈયારીઓ કરતાં કરતાં, ‘એક્શન ફોર લાઈફ’ના એક ટેકેદાર કર્મચારીએ ખમેર રૂઝના સામ્યવાદી શાસન હેઠળ જુલમ, ભૂખ તથા જબરદસ્તીએ થતી મજૂરીને કારણે દેશની કુલ વસ્તીની પાંચમા ભાગની વસ્તીનો સફાયો થયો હતો, તેનો કમકમાં આવી જાય તેવો ચિતાર આપ્યો હતો. ૧૯૭૯ દરમિયાન, વિયેટનામે કમ્બોડિયા પર કેવી રીતે આક્રમણ કરેલું અને ખમેર રૂઝને કઈ રીતે તગેડી મૂક્યું હતું તેની વિગતો અમે જાણી હતી.

આફ્રિકાના પૂર્વ ભાગના કેન્યાથી ત્યાં ગયા હતા, ત્યાં ઠરી ઠામ થયા. કોઈ શ્વેત અમેરિકી મહિલાને પરણ્યા અને એમને ત્યાં જે પુત્રનું પારણું બંધાયું તે આ બરાક ઓબામા. એમના પિતાને ત્યાંનું ડાયસ્પોરિક જીવન નહીં ગોઠવ્યું હોય તેથી કે, બીજા કોઈ કારણે, એ પાછા કેન્યા ભેગા થઈ ગયા. આ બરાકકુમાર એમની માતા સાથે ત્યાં જ રહી ગયા અને ભાગ્યે એમને આજે - પ્રથમ નાગરિક પદે પ્રસ્થાપિત કર્યા.

પિતા અને પુત્ર વચ્ચેની જૂની નવી પેઢી વચ્ચેની જાણે કે અદૃશ્ય ભીંત ચાણાઈ ગઈ. એ ભીંત એમના હૃદયમાં કેન્યા વિશે જરા પણ ભાવને કદાચ ઉગવા જ ન દીધો. એમના પિતા સાથે એ કેન્યા ગયા

પરંતુ આ વિયેટનામી અંકુશના દસ વરસ દરમિયાન બંને પ્રજા વચ્ચે કેવા પ્રકારનું વૈમનસ્ય પેદા થયેલું તેની પણ વિગતો જાણવા મળી છે. કડવાશભર્યા આ ઈતિહાસના પ્રતિભાવરૂપે ‘ઈનિશિયેટિવ ઓવ્ ચેન્જ’ના યુવાન કાર્યકરોએ દરેક દેશમાં હવે ‘કમ્બોડિયા - વિયેટનામ સંવાદ’ની રચના કરી છે. ભૂતકાળની કડવાશને દૂર કરવા તથા આ બંને દેશોને વિશેષ નજીક લાવવા સારું તે પ્રયાસ કરે છે.

વિયેટનામનાં થાન્હ ટામ ફાન હવે આ સંવાદને તે પછીના સ્તરે લઈ જવાનું વિચારે છે. ‘આ કડવાશ ક્યાંથી આવે છે તે મારે સમજવું છે,’ તેમ તે કહેતાં હતાં. ‘પરિણામે બંને દેશો અરસપરસની કાળજી લઈ શકે તેવું વાતાવરણ ઊભું કરવું છે. ‘એક્શન ફોર લાઈફ’ માટે ‘ઈનિશિયેટિવ ઓવ્ ચેન્જ’ના અનેક કાર્યક્રમો પેટે મારી કને કેટલાંક સૂચનો પણ છે. ઉદાહરણ તરીકે : પારિવારિક કાર્યશાળાઓ, અમન વનુષો તેમ જ વિયેટનામ માટેની કાળજીસંભાળ જેવા જેવા કાર્યક્રમો વડે બંને દેશો વચ્ચેના સંબંધો વધુ મજબૂત કરી શકાશે.’ તેમણે ઉમેર્યું હતું.

પોતાના મુલક કેન્યામાં, એન ન્જેરીને આ પ્રકારની સુખશાંતિની પ્રવૃત્તિઓ ચરિતાર્થ કરતાં કરતાં જે અનુભવો થયા છે તેનાથી શાંતિનું વાતાવરણ પોતાના વતનમાં પેદા કરી શકાય છે, તેમ વિશ્વાસ બંધાયો છે. તાજેતરની ચૂંટણીઓ પછીના દિવસોમાં ફાટી નીકળેલા કોમી દંગાહસાટમાં આશરે ૧,૫૦૦ લોકો માર્યા ગયા હતા અને બીજા ૬,૦૦,૦૦૦ લોકો ઘરબાર વિલોણાં બની ગયેલાં ત્યારે તેમાં તેની આ તીવ્ર ભાવના કસોટીએ ચડી હતી. દેશની સૌથી મોટી બે જાતિઓ - કિકુયુ અને લૂઓ - એક બીજા સામે હિંસક સ્વરૂપે પડી હતી. વરસો પહેલાં, આવા જ કોઈક જાતિવાદી દંગલ વેળા પોતાના જ ઘરમાંથી હડસેલી મૂકાયાનો ભોગ બનેલું તેનું કુટુંબ છે.

હોત તો, એ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણ લઈ શક્યા હોત ? પિતા પુત્ર વચ્ચેની જે ખાઈ સર્જાઈ તે ભેદક છે. પોતાના બાપા સાથે બરાકકુમાર કેન્યા ગયા હોત તો એમનું શું થયું હોત, એ કેવળ કલ્પનાનો જ વિષય છે.

બેકે દાયકા પહેલાં, અમારી દીકરીના ‘ગ્રેજ્યુએશન’ સમારંભમાં ભાગ લઈ, અમેરિકાથી પાછા વળતાં ઈંગ્લેન્ડમાં હું ત્રણચાર અઠવાડિયાં રોકાયો હતો. એ સમય દરમિયાન લંડનમાં દસબાર દિવસ રોકાયો હતો, યોર્ક પાર્સે આવેલા નાના ગામ દૂબીમાં થોડાંક દિવસ રોકાયો હતો, એડિનબરો ગયો હતો અને ત્યાંથી બ્લેકપુલમાં મારા ગુજરાતીપ્રેમી મિત્ર જોનેને ત્યાં બે રાત ગાળી, ત્યાંથી રાલ્ફને ત્યાં દૂબી ફરીથી જઈ, પાછો લંડન ગયો હતો.

પ્રબળ સંવેદના સાથે એન ન્જેરી પોતાની નિષ્ઠાવંત માન્યતાઓ રજૂ કરતાં હતાં :

‘ક્ષમા, અમારી વિવિધતાઓનો સ્વીકાર, સામેનાઓને સમજવાનો પ્રયાસ તેમ જ આપણા નોખાપણાને માટે આદરભાવ કેળવીએ, તે મારો સંદેશ છે અને હવે મારા જીવનનો તે અંશ છે. આ માટેનું આંદોલન ચાલુ થઈ ગયું છે અને જાતિવાદના દૈન્યને મારી હટાવવા માટેની પહેલી હરોળમાં દટી રહેવાના મેં શપથ લીધાં છે. અને જે ખરાં પગલાં લેવામાં ન આવે, તો કદાચ વધુ મોત થવાને કારણે મળી શકે તેમ છે. વળી વેદના અને પીડામાં ય વધારો થવા સંભવ છે. ‘એક્શન ફોર લાઈફ’ મને નવું પરિમાણ બક્ષે છે અને તેનાથી મને પારાવાર બળ મળી રહ્યું છે.’

અગાઉના ‘એક્શન ફોર લાઈફ’માંથી ઉત્તીર્ણ રહેલા સહપંથીઓમાંથી મુખ્યત્વે બનેલા ‘કેન્દ્રવર્તી જૂથ’ (core team) દ્વારા, ‘એક્શન ફોર લાઈફ’ના કાર્યક્રમો ઘડવામાં આવે છે અને તેનું સંયોજન કરવામાં આવે છે. તાટિયાના મિનબયેવા, દાખલા તરીકે, ‘એક્શન ફોર લાઈફ’નું સંચાલન કરવાને સારું રશિયાથી પાછાં આવ્યાં છે. તે કહેતાં હતાં : કેન્દ્રવર્તી જૂથ કેવી કેવી સારસંભાળ લે છે અને આપણને હુંડેટકો આપે છે તેવું અનુભવતાં મને બહુ જ મીઠું લાગ્યું છે. બીજાની દરકાર કરવી અને તેમની સારસંભાળ લેવી તે મારા જીવનની સૌથી મોટી વિશેષતા બની ગઈ છે. તેનાથી મને આજ પર્યન્ત પૂરો સંતોષ રહ્યો છે.’

‘એક્શન ફોર લાઈફ’ જૂથમાંથી ચાર જણ હવે એશિયાના બીજા ભાગોમાં પ્રસરી ગયાં છે. મે ૨૦૦૮ દરમિયાન આપણી પરિસ્થિતિમાં તે સૌ નિપુણ જાહેર થાય તે મિષ્ટ પરિવર્તન લાવવાની તેમ જ વિશ્વાસનું વાવેતર કરવાની આપણી શોધ-યાત્રામાં તે આગળ ધપી રહ્યાં છે. •

(સદ્ભાવ : ‘ઈનિશિયેટિવ ઓવ્ ચેન્જ’ની પત્રિકા, માર્ચ, ૨૦૦૮; મૂળ અંગ્રેજી પરથી અનુવાદક વિપુલ કલ્યાણી)

ત્યાં ગુજરાતીઓના એક નાના સંમેલનમાં મારાં યજમાન વિલાસબહેન મને લઈ ગયાં. અમેરિકાને પશ્ચિમ કાંઠે, સાન્ફ્રાન્સિસ્કોની કે કોઈ બીજી યુનિવર્સિટીમાં શિક્ષણકાર્ય કરતા કોઈ પ્રોફેસર જૈનના વાર્તાલાપનો કાર્યક્રમ હતો. એ પ્રોફેસર બિનગુજરાતી હતા અને હિન્દી અંગ્રેજીના મિશ્રણમાં એ વાતો કરી રહ્યા હતા. વીસેક કરતાં વધારે વર્ષોથી એ ત્યાં જ રહેતા હતા. પૂર્વપશ્ચિમના સાંસ્કૃતિક તફાવતની વાત નીકળતાં એમણે પોતાનું જ દૃષ્ટાન્ત આપ્યું. એમણે કહ્યું કે :

‘અમારે એક દીકરો છે. એ અમેરિકામાં જન્મ્યો છે અને ત્યાં જ ઉછર્યો છે. એનો અઢારમો જન્મદિવસ અમે આનંદથી ઉજવ્યો. એ દહાડે શનિવાર હતો. અપોરે ઉજવણી કરી હતી ને સારુ જમ્યા હતા. દીકરાને સારી ભેટ પણ આપી હતી. અમે જમીને બેઠા પછી થોડી વાર પછી દીકરાએ મોટરની ચાવી માંગી. ચાવી લઈ, ગાડી ચાલુ કરી એ ઉપડી ગયો.

‘સાંજ પડી. અમારો ડિનરનો સમય થયો, અમે આઠ વાગ્યા સુધી રાહ જોઈ પણ દીકરાનું દર્શન ન થયું. અમે થોડી ચિંતા સાથે ડિનર ખાધું. ટીવી ચાલુ કર્યું પણ મનમાં દીકરાની ચિંતા હતી. રાતના નવ થયા, દસ વાગ્યા, અગિયાર થયા ... અમે બંને દીકરાની ચિંતા કરતાં બેઠાં. બીજું કશું થઈ શકે એમ જ નહોતું. આખરે મધરાતે, બારને ટકોરે એ આવ્યો.

‘દુઃખ અને રોષના મિશ્રણવાળા સ્વરે મેં કહ્યું : બેટા, ઘડિયાળમાં જો. એણે ઉત્તર આપ્યો. પપ્પા, મારી વય સામે જુઓ, હવે હું પુત્ર થઈ ગયો છું.’

અહીંથી ગયેલી ડાયસ્પોરાની પહેલી પેઢી અને ત્યાં જન્મીને ત્યાં જ ઉછરેલી બીજી પેઢી વચ્ચે કેટલી મોટી ખાઈ પડી જાય છે ! એ બે પેઢીઓ વચ્ચે સંસ્કાર ભેદની કેટલી મોટી, અભિદ્ય દીવાલ ચણાઈ જાય છે.

વિદેશ ગયા પછી પોતાના દેશના, ધર્મના, જ્ઞાતિના, ભાષાના સંસ્કાર જાળવી રાખવા, એ દેશમાં રહેતા હોવા છતાં એ દેશની સંસ્કૃતિ સાથે એકરૂપ ન બનવું તે વલણ કેટલું યોગ્ય છે તે વિચારવું રહ્યું. આપણા દેશમાં આર્યો બહારથી આવ્યા હતા તેવો ઈતિહાસનો એક મત છે. એ મતનો સ્વીકાર કરીએ તો, આર્યોથી માંડીને ઈ.સ.ની છઠ્ઠી સાતમી સદી સુધી જે જે પ્રજાઓ આવી તે અહીંની પ્રજા સાથે એકરૂપ થઈ ગઈ. ઈસ્લામના આગમન પછી ભેદરેખા દોરાઈ ગઈ. સંસ્કારની અનેક બાબતોમાં એકરૂપતા આવ્યા છતાં ભારતવાસીઓએ ઈસ્લામથી આભડછેટનો વ્યવહાર દાખલ કર્યો. યુરોપિયનો આવ્યા ત્યારે પણ એ વ્યવહાર ચાલુ રહ્યો. સર વિલિયમ જેન્સને સંસ્કૃત શીખવવા માટે કોલકાતામાં પંડિતો રાજી ન હતા. એ ‘યવન’ને આ દેવભાષા શીખવી શકાય શું ? યુરોપિયનો પોતાના ધર્મની અને પોતાની ભાષાની ભટે આપણને આપતા ગયા.

પરદેશ વસતા ગુજરાતીઓ અને ભારતવાસીઓ, ભારતમાં આવનાર મુસલમાનો અને યુરોપિયનોની માફક જુદો ચોકો જમાવશે તો સંઘર્ષ નહીં થાય ? યુરોપ અમેરિકામાં વસતા મુસલમાનોનો એક વર્ગ તો સંઘર્ષમાં ઉતરી ચૂક્યો છે.

પ્રોફેસર હંટિંગ્ટનની ‘ફોલ્ટ લાઈન’ પશ્ચિમ તરફ ખસીને યુરોપ અમેરિકામાં ગઈ છે. લંડનના હીથ્રો વિમાનમથકે એક વાર મુંબઈથી જતા વિમાનમાં બેસી હું ઉતર્યો તો, મને અને મારા જેવાઓને દાઢીમૂછધારી અને પાઘડીધારીઓથી જુદા તારવી અમને તરત બહાર જવા દેવામાં આવ્યા. આમ જુદા તારવવાનું કારણ પૂછતાં ત્યાંના અંગ્રેજ અમલદારે ચતુરાઈપૂર્વક થોડી આંખ મિચકારી, કહ્યું કે, ‘અમુક માણસો પ્રત્યે અમારે ખાસ ધ્યાન આપવું પડે છે.’ અને એ લોકોની આટલી તકેદારી છતાં, આપણા એક ગુજરાતી લોકસભાના સભ્ય કેટલીય વાર પરસ્ત્રીને પોતાની પત્ની બનાવી ડાયસ્પોરામાં વધારો કરતા હતા ! એમના જેવા બીજા કેટલા ય પરજાજી કામચલાઉ પતિદેવો પણ હશે તે ડાયસ્પોરાના પ્રવાહને સતત વહેતો રાખતા હશે.

યુરોપના જુદા જુદા દેશોમાંથી યુ.એસ.એ. જઈ ત્યાં વસનાર પછી રશિયન, સર્બિયન, ગ્રીક, ઈટેલિયન, આઈરિશ, સ્પેનિશ નથી રહેતો એ અમેરિકન જ બની જાય છે.

વૉશિંગ્ટનની કેન્દ્રીય સરકારના શિક્ષણ વિભાગમાં કામ કરતા એક ભાષાવિદને મળવાનું થયું હતું. ડૉ. એલેટિસે મને મારી માતૃભાષા વિશે પૂછ્યું ને મેં એમને ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે ‘મારી માતૃભાષા ગુજરાતી - ગાંધીની માતૃભાષા - છે.’ પછી મેં અટકળ કરી એમને પૂછ્યું, ‘ડૉ. એલેટિસ, આપ મૂળ ગ્રીસના છો?’ જવાબમાં ‘હા’ કહી એ બોલ્યા કે, પણ હું ગ્રીક ભાષા બરાબર બોલી શકતો નથી. મારાં માતાપિતા અહીં બેતાળીસ વર્ષોથી વસે છે, પણ એ સરખું અંગ્રેજી બોલી શકતાં નથી.’

આ ડૉ. એલેટિસનો દાખલો સ્પષ્ટપણે બતાવે છે કે, યુરોપના કોઈ પણ દેશમાંથી અમેરિકા ગયેલો વસાહતી ડાયસ્પોરા બનીને રહેવા માંગતો નથી. “નિરીક્ષક”ના આગલા અંકમાં ઈલિનોઈસ રાજ્યના ગવર્નર બ્લેગોજવિચનો ઊલ્લેખ કર્યો છે તે પણ પહેલી પેઢીના અમેરિકન - એમના પિતા યુરોપના કોઈ નાનકડા દેશમાંથી અમેરિકા ગયા હતા અને એમની માતા અમેરિકન જ હતાં (કે છે) - છે અને પોતાના પૈતૃક દેશને સાવ વીસરી ગયા છે.

ત્યાં આ સ્થિતિ સામાન્ય હોવા છતાં અપવાદ પણ જેવા મળે ખરા. એક યુવાનના દાદા આયર્લેન્ડ અને દાદી ઈંગ્લેન્ડથી ત્યાં ગયેલા હતાં. આજે પણ એ યુવાનને ઈંગ્લેન્ડ પ્રત્યે ધિક્કારની જોરદાર લાગણી છે અને ત્યાં બેત્રણ સદીઓથી વસતા યહૂદીઓના મોટા ભાગનાનું વલણ સ્પષ્ટપણે અરબવિરોધી છે. એમની સહાનુભૂતિ સ્પષ્ટ જ છે, પોતાનું જુદું અસ્તિત્વ જ એ લોકો ટકાવી રાખવા

માગે છે. ભારતમાં પંદરસો-બેહજાર વર્ષોથી વસતા યહૂદીઓમાંથી ઈઝરાયેલ પાછા જનાર યહૂદીઓની સંખ્યા પણ નાની નથી. ‘જમાલ ભાઈ’ઓનો જુદો ચોકો કહેવત આવા લોકો સારી પાડે છે.

આવા જુદા ચોકા માટે કેટલાંક કારણો અવશ્ય છે. ત્યાંનાં પુરુષો બાળકોનાં બાળોતિયાં સાફ કરે, પત્નીની ગેરહાજરીમાં અને કેટલીયેવાર હાજરીમાં પણ રસોઈ તથા એનાં બીજાં કામ કરતાં હોય છે. ત્યાં જતાં આપણા અનેક યુવાનોને રસોઈ જ આવડતી હોતી નથી. સ્વ. રામુભાઈ પંડિત કોઈ ગુજરાતી જુવાનની વાત કરતા હતા કે ત્રણચાર મહિના એ જુવાન માત્ર ડબલ રોટી અને દૂધ પર જ રહ્યો હતો. પણ આજે પરિસ્થિતિમાં ઘણું પરિવર્તન આવી ગયું છે. પાપડ, ખાખરા સહિતના આપણા બધા ખાદ્ય પદાર્થો વિદેશોમાં મળતા થઈ ગયા છે. બેડેકરનાં અથાણાં મળે છે, ખાખરા મળે છે, પાપડ મળે છે, સોપારી મળે છે અને લંડનમાં તો પાન પણ મળે છે. આવી બધી ચીજવસ્તુઓ મળવાની ખબર થતાં, મારે ત્યાં શૈક્ષણિક વર્ષ રહેવાનું થયું ત્યારે, સૂડી અને સોપારીની ખરીદી મારી પ્રથમ ખરીદી હતી. ઘરમાં હીંચકો ન હતો પણ સોફા પર બેસીને સોપારી કાતરતાં અને ચાવતાં મારું મન ભારત દોડી આવતું. અમેરિકન જીવનશૈલી સાથે મેળ બેસાડવાની મારી વય મેં ક્યારેય વીતાવી દીધી હતી. એ ડાયસ્પોરિક જીવનમાં હું મારી જાતને ગોઠવી શક્યો નહીં. ત્યાં પૌત્રપૌત્રીને કે દૌહિત્રને સાચવવા જતાં અનેક વૃદ્ધો, ત્યાંની શીતળ આબોહવાને કારણે સતત બંધ રાખવા પડતા ઘરમાં રહેવાથી બંધિયારપણાથી પીડાય છે.

અગાઉ કહેલા પ્રો. જૈનના પુત્રના કિસ્સાના ઉલ્લેખથી ડાયસ્પોરાની બે પેઢીઓ વચ્ચેની ખાઈ આપણી નજરે પડે છે. ડાયસ્પોરિક જીવનનાં અનેક પાસાં છે.

(સદ્ભાવ : “નિરીક્ષક”, ૦૧.૦૪.૨૦૦૯)

[‘Sannidhi’, Road No. 4, Patel Colony, near Jadeshwar Mandir, JAMNAGAR - 361 008, Gujarat, India]

ગુજરાતીને — એ મળવા જેવો માણસ છે

● જનક નાયક

માનવમંદિરનો પુજારી, એ મળવા જેવો માણસ છે, માતાને માને અવતારી, એ મળવા જેવો માણસ છે. આખેઆખો છે ગુજરાતી, એ સૌના દિલમાં ધબકે છે, લાગે છે, નખશિખ સંસ્કારી, એ મળવા જેવો માણસ છે. સાચું, ને તેજબી, ને સાથે સૌસરવું એ બોલે છે, તો પણ ના લાગે તકરારી, એ મળવા જેવો માણસ છે. એવું લાગે કે એ નાટકને મદમસ્તીથી જીવે છે, સૌ શીખે એની ખુદ્દારી, એ મળવા જેવો માણસ છે. કરડો છે, એ પથ્થર જેવો ભાસે છે, પણ ભીતરમાં છે સંવેદનની મીનાકારી, એ મળવા જેવો માણસ છે.

(સાહિત્ય સંગમ, ભાવાસીદી, પંચોલી વારી સામે, ગોપીપુરા, સુરત - ૩૯૫ ૦૦૧, ગુજરાત, ભારત)

તેર વરસના નાનિયાએ ગભરાતાં ગભરાતાં રિસીવર ઊઠાવ્યું. અને કાને મુક્યું.

સામેથી અવાજ આવ્યો, 'નંબર પ્લીઝ !'

નાનિયો બોલ્યો, '43'.

સામેથી પુરુષ ઓપરેટરનો અવાજ આવ્યો, 'એ તો ડબોઈવાળા શેઠનો ફોન. ત્યાં તારે ફોનું કામ છે ?'

'અરુણનું.' નાનિયાએ ગભરાતાં ગભરાતાં જવાબ આપ્યો.

'શું કામ છે?' ઓપરેટરે સત્તાવાલી અવાજે પૂછ્યું.

'સાહેબે, સ્કૂલમાં ગણિતનું ઘરકામ શું આપ્યું હતું તે જાણવું છે.'

'તને કેમ ખબર નથી ? ક્લાસમાં ઊંઘતો હતો ?'

'ના, હું સ્કૂલે નહોતો ગયો.'

'અરુણના બહાને તારે એની બહેન ઉપા જોડે તો લાઈન નથી લગાવવી ને !'

હવે નાનિયાની ધીરજ ન રહી. બધી હિંમત કરીને તે બોલ્યો, 'તમે ઓપરેટર છો. તમારી ફરજ લાઈન આપવાની છે. મારી જડતી લેવાની નહીં.'

સામેથી બરાડા સાથે અવાજ આવ્યો, 'અલા, છે મારા ડિયાણુ જેટલો અને મારા પર દાદાગીરી કરે છે. તારા પપ્પાને કહી દઈશ ને તો ફોનને અડકવા નહીં દે.'

નાનિયાનું ભૂંગળું ઠંડુ પડી ગયું. સામેના છેડે ઓપરેટર બાબુ બરાડી હતો.

સાલ હતી 1953. લોકો હજુ આઝાદીના તોરણ સજાવતા હતા. નહેરુજી જેવા ખમીરવંતી નેતા પંચ વર્ષિય યોજનાની વાતો કરતા હતા. દેશની ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો પવન નાનકડા રાજપીપળા ગામમાં પણ ફૂંક્યો હતો. અને તેના પ્રતિકરૂપ ટેલિફોન લાઈન ગામમાં નખાઈ. વાયરલેસ રેડિયો કે વાયરલેસ ટેલિફોનની કલ્પના સુધ્યાં કોઈને નહોતી. એક રીતે એમ કહી શકાય કે આપણે ત્યાં લોકો સદીઓથી વાયરલેસ વાપરતા હતા. ત્રીજી માળે રહેનાર ગૃહિણી નીચે ગલીમાં આવેલ શાકભાજીવાળા સાથે વાયરલેસ કોમ્યુનિકેશન કરી શોપિંગ કરી શકતી, કદાચ આ સવલતને કારણે જ દેશમાં ઘણાં બધાં બેલ હોવા છતાં કોઈ 'બેલ' ના પાક્યો. નહીં તો ટેલિફોનની શોધ ભારતમાં જ થઈ હોત.

વીસ હજારની વસ્તીવાળા ગામમાં દોઢસો ફોનવાળું એક ટેલિફોન

એક્સચેન્જ નખાયું. સરકારે ગામના લોકોને ભાઈબાપા કરીને સોએક ફોન વેચ્યા. લોકોને મોટો પ્રશ્ન એ હતો કે ફોન વાપરવા ક્યાં ? ગામના એક છેડેથી બીજા છેડે સાયકલ પર પંદર મિનીટમાં પહોંચી જવાનું. જો કોઈનો ફોન હુક પર બરાબર ન ગોઠવાયો હોય તો બાબુ બરાડી કોઈ આવતા જતા સાથે કહેવડાવે કે ફોન સીધો ગોઠવો - તો લાઈન લાગશે. મોટી વ્યક્તિનો ફોન હોય તો બાબુ જાતે સાયકલ દોડાવે.

ફોનના ગ્રાહકોમાં પહેલો નંબર હતો સ્ટોડિયાઓનો. તેઓને શેર સટ્ટાના ભાવ રોજ જાણવાની જરૂર રહેતી. બીજા નંબર હતો ગામના મોટા વેપારીઓનો. જેમને મોટા શહેરોમાંથી માલ ખરીદવો પડતો હતો. ચાર પાંચ ડોકટરોએ વટ મારવા ફોન લીધા. બાકી એમને ખબર હતી કે એમના કોઈ દર્દી પાસે ફોન નથી. વકીલોએ કોઈ કેસ ના હોય તો અંદર અંદર વાતો કરી સમય પસાર કરવા માટે ફોન લીધા હતા. કોઈના ફોન સગવડ ખાતર ન હોતા, પ્રદર્શન માટે હતા. ફોન જોવા જ મહેમાનોને બોલાવતા અને અવાજ સાંભળવા પોષ્ટ ઓફિસમાં લાઈન જોડતા. પોલીસ ચોકીમાં હજુ ફોન નહોતો આવ્યો, ગામમાં એમ્બ્યુલંસ તો હતી જ નહીં, હવે ફોન આવ્યો એટલે લોકોને એમ્બ્યુલંસ લાવવાનું સુઝ્યું.

ટેલિફોન એક્સચેન્જ, સ્ટેશન બેક રોડ પર નવી બંધાયેલી દુકાનોમાંની એક ઓરડીવાળી દુકાનમાં ખુલ્યું હતું. એટલે એક્સચેન્જની અંદર જવા આખું શટર ખોલવું પડતું. અને જ્યારે એ ખુલતું ત્યારે સમય પહેલાં નાટકના પડદા વખતે જેવું સ્ટેજ દેખાય તેવું અહીં કાયમ દેખાતું. તેમાં બે ઓપરેટર હતા. તેમાં એક બાબુ બરાડી હતો. મૂળ બાબુ શાહ. પરંતુ લોકોના ટૂંકકોલ જોડવામાં પાડવા પડતા ઘાંટાના કારણે લોકોએ બરાડી બનાવી દીધો. બીજા ઈંગ્લીશ સમજતો અને બોલતો મદ્રાસી હતો. શરૂઆતમાં લોકોને લાગતું કે એ સફેદ ધોતી અને કાળું શર્ટ પહેરે છે. પછી લોકોને ખબર પડી કે તે શર્ટ જ નહોતો પહેરતો. ગામના એક માત્ર સિનેમાના રાતના બારના છેલ્લા શો સાથે ટેલિફોન એક્સચેન્જ બંધ થઈ જતું. સવારે સાત વાગે ખુલતું. એક મિનીટ પણ વહેવું નહીં. જો ખુલે તો કરવાનું થયું ?

સવારથી સાંજ સુધી બાબુ બરાડી બેસતો. રાતે એની ડ્યુટી ન હોય તો ય

બેસતો. ઘેર જવાનું એને કારણ પણ નહોતું તે કુંવારો હતો. એ ત્રીસ પાંત્રીસનો હતો. મા સાથે રહેતો હતો. ગામમાં જ જન્મ્યો અને ગામમાં જ મોટો થયો હતો. એટલે એ ગામના સૌને ઓળખતો અને ગામ આખું એને ઓળખતું. મૂળે બાબુ બરાડીને ગપસપ ગમતી. તેને આખા ગામની પંચાત. એ લોકો વિષેના ગપસપ, લોકો દ્વારા, લોકો માટે, લોકોમાં ફેલાવતો. તેમાં તેને આ ઓપરેટરની નોકરી મળી ગઈ.

રમણીકલાલના નાનિયાને ઠંડો કર્યા પછી બાબુ ઘડીભર શ્વાસ લે ત્યાં તો 33 નંબરની લાઈન ઝબકી. બાબુ તેમાં પીન ખોસીને બોલ્યો.

'નંબર પ્લીઝ.'

'નંબર 40 આપ.'

'કોણ હીરાલાલ શેઠ? તમને અબેલાલ લાઈન આપી દઉં.'

અને ચાલીસ નંબરની રીંગ ચાલુ થઈ. સામેથી અવાજ આવ્યો. 'હેલો, હું જય પ્રકાશ ગાંધી. તમે કોણ છો?'

'હું હીરાલાલ. મારે તમારું એક કામ પડ્યું છે.'

'અરે શેઠ તમારે તો હુકમ જ કરવાનો હોય.'

'જુઓ, આ વખતની મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણીમાં બધાનું કહેવું છે કે મારે પ્રમુખ થવું જોઈએ.'

'જો તમે મને પૂછો તો હું પણ એમ જ કહું. જય પ્રકાશ બોલ્યા.'

'પરંતુ મારી સામે રાજુભાઈ બક્ષીએ એમનો ઉમેદવાર ઉભો રાખ્યો છે.'

'તો તેને હરાવવા તમારે મારી મદદ જોઈએ છે. ખરું ને !' હીરાલાલ બોલ્યા, 'લો, તમે તો ઈશારામાં જ સમજી ગયા.'

જય પ્રકાશ કહે, 'જુઓ, ફોન પર લાંબી વાત કરવા કરતાં આજે સાંજે ગાર્ડનમાં નક્કી કરીશું.'

હીરાલાલ બોલ્યા, 'અને હા, એક વાત કહેવાની રહી ગઈ. આવતા અઠવાડિયે આપણું ખાંડનું વેગન આવવાનું છે. તો તમને એક ગુણ મોકલાવી દઈશ.'

જય પ્રકાશ બોલ્યા, 'એ બધું, સાંજે બેંડસ્ટેડ સામેના બાંકડા પર મળીશું. ત્યાં નક્કી કરીશું.' જય પ્રકાશ ગાંધીએ ફોન ઊંચો મૂકી દીધો.

ગામના નિવૃત્ત વડીલો, વેપારીઓ, અને ખાબોચિયાના દેડકા જેવા પોલિટીશીઅનો ગામના એક માત્ર ગાર્ડનના બેન્ડ સ્ટેન્ડની આજુબાજુના બાંકડાઓ પર સાંજનો સમય ગામગપાટા મારી પસાર કરતા.

નવાઈની વાત એ હતી કે રજવાડાના સમયના આ બેન્ડ સ્ટેન્ડમાં વરસોથી કદી બેન્ડ વાગ્યું જ નહોતું.

નક્કી કર્યા મુજબ હીરાલાલ અને જયપ્રકાશ મળ્યા. અને રાજુ બક્ષીને કેમ પછાડવા. તેનો પ્લાન ઘડી નાખ્યો. અને તેઓ છૂટા પડ્યા. હીરાલાલને ગેટ ઉપર બાબુ બરાડી મળ્યો. બાબુ હસતાં હસતાં બોલ્યો, 'શેઠ સાહેબ, ખાંડનું વેગન ક્યારે આવે છે ? અમને પણ થોડી આપજો. એકલા એકલા ખાઈ ન જતા.'

હીરાલાલ ચમકી ગયા.

બીજા દિવસે બાબુ સવારે નોકરી પર આવ્યો ત્યારે સ્વીચ બોર્ડમાં હીરાલાલની 33 નંબરની લાઈન થઈ. બાબુએ પીન ખોસી. તે ટેવ મુજબ બોલ્યો. 'નંબર પ્લીઝ.'

સામેથી મીઠો જલતરંગના રણુકા જેવો અવાજ આવ્યો. '55 આપો ને.'

બાબુની આંખમાં ચમક આવી. તેણે લાઈન જોડી આપી. બીજા છેડે કોઈએ ફોન ઉપાડ્યો.

'હેલો, શ્રીકાંત બોલું છું.'

'હું મંજી.'

'સારું થયું તે ફોન કર્યો. હું તને ક્યારનો યાદ કરતો હતો.'

'યાદ તો તમે પણ આવો છો. કાલે છૂટા પડ્યા પછી રાતે મને ઊંઘ નોતી આવી.'

શ્રીકાંત બોલ્યો, 'આ ફોનનો તો કેટલો ઉપકાર માનું ! હવે મારે તારા ઘરની આજુબાજુ ચીઠ્ઠી નાખવા માટે આંટાફેરા મારવા મટ્યા.'

'હા, તારી વાત ખરી છે. પણ જ્યારે મારો ડોસો ઘરમાં હોય તો વાત નથી થતી ને !'

શ્રીકાંત બોલ્યો, 'તારા ડોસાને મારા પર વ્હેમ છે ખરો?'

'ના,ના, એ તો દિવસે વેપારમાં અને રાતે ઊંઘવામાં - એટલે મારી જોડે પણ મગજમારી નથી કરતો.'

શ્રીકાંત બોલ્યો, 'મંજી, તને ન પરણાયું પણ તું મારી જ છે.'

'આપણો પ્રેમ અમર છે.' મંજી બોલી.

'હું તારો દેવદાસ અને તું મારી સુચિત્રાસેન.'

'ગાંડા, સુચિત્રાસેન તો એકટ્રેસનું નામ. પણ દેવદાસની પ્રેમિકાનું નામ શું ?'

શ્રીકાંત મુંગો મુંગો વિચારતો હતો. એટલામાં પુરુષનો અવાજ આવ્યો, 'પારો.'

શ્રીકાંત બોલ્યો, 'તારી સાથે કોઈ છે?'

મંજી કહે, 'ના'.
શ્રીકાંત બોલ્યો, 'તો એ કોણ બોલ્યું?'

મંજી કહે, 'કાંઈ સમજાય એવું બોલ.'

શ્રીકાંતની આંખમાં ચમક આવી. તેણે વાત ઊડાવી દીધી. અને આમતેમ પ્રેમની વાતો કરી ફોન મૂકી દીધો.

મંજરી, હીરાલાલની બીજીવારની પત્ની હતી. ઉંમરે હશે 28-29ની. શ્રીકાંત અને મંજરી એક જ સ્કૂલમાં ભણેલા અને પ્રેમમાં હતા, હીરાલાલ શેઠના પૈસાએ ગરીબ મંજરીને ખરીદી લીધી હતી, હીરાલાલ 50-55ના હતા. એમને એકે બાળક નહોતું. અનાજ કરિયાણાના ગામના પ્રતિષ્ઠિત વેપારી હતા. ગામમાં એમની ધાક રહેતી. શ્રીકાંતે નાની ઉંમરે, મિત્ર સાથે ભાગેદારીમાં કાપડની દુકાન ખોલી હતી. શ્રીકાંત વેપારી કરતાં પ્રેમી વધારે હતો. પોતાની જાતને દેવદાસ સાથે સરખાવતો. મુશ્કેલી એ હતી કે એને દેવદાસ જેવો દારૂ પીવાનો નહોતો મળતો.

બીજે દિવસે 33 નંબરની લાઈટ ઝબકી. બાબુની આંખમાં ચમક આવી. આજે મીઠા અવાજને બદલે હીરાલાલ બરાડ્યા.

'બાબુ કાલે સાંજે આપણી દુકાન પર મળી જા.'

બીજે દિવસે સાંજે તે મળવા ગયો. શેઠ સાહેબે સીધો જ સવાલ પૂછ્યો.

'તેં મારા ખાંડના વેગનની વાત ક્યાથી જાણી?'

બાબુ ગુંચવાયો. તે કાંઈ બોલે તે પહેલાં હીરાલાલ બોલ્યા, 'હું બતાવું. તેં મારી અને જય પ્રકાશની ફોન પરની વાત સાંભળી છે.'

બાબુ બાધાની જેમ તેમને જોતો રહ્યો.

હીરાલાલે આગળ ચલાવ્યું, 'તમને ખબર છે ? હું ફરિયાદ કરું તો તારી નોકરી જાય. નોકરી લેતી વખતે તેં પ્રતિજ્ઞા પત્ર ભર્યું હતું. યાદ છે ને ? કે જેવી લાઈન અપાઈ જાય તેવી તારે તારી સ્વિચ ઓફ કરી દેવાની.'

બાબુ સ્તબ્ધ થઈ ગયો. જે વાત તેને ગંમત લાગતી હતી તે વાત આટલી ગંભીર હોઈ શકે એની પ્રતિતી તેને પહેલી વાર થઈ. તે બોલ્યો. 'શેઠ સાહેબ, મારી ભૂલ થઈ ગઈ. મને માફ કરી દો. હવેથી એવું નહીં થાય. ગઈ ગુજરી ભુલી જાઓ.'

શેઠ સાહેબ સીધા પોઈન્ટ પર આવ્યા. 'હું તો ભુલી જવા તૈયાર છું જે તું મારું એક કામ કરે તો.'

'હુકમ કરો શેઠજી. મારાથી બનતુ બધું જ કરીશ.' બાબુએ કાંઈક રાહત અનુભવી.

શેઠ બોલ્યા. 'મને એવો વહેમ છે કે મારી બાયડી, મારી ગેરહાજરીમાં કોઈકની સાથે વાતો કરે છે. તે કોની સાથે વાતો કરે છે એ તારે મને કહેવાનું.'

બાબુ વિચારમાં પડ્યો પછી બોલ્યો. 'મંજીબેન, પેલા ઊંચા ઓટલાવાળા શ્રીકાંત સાથે વાતો કરે છે.'

શેઠ કહે, 'ક્યારે ફોન કરે છે ? મળે છે ખરા?'

'મને બહુ ખબર નથી કદાચ મળતા પણ હોય.'

'સારુ સાંભળ, તું એ લોકોની વાતો સાંભળ. અને એ મને કહેતો રહે. મારે એ જાણવું છે કે એ લોકો ક્યાં અને ક્યારે મળે છે?'

બીજાની વાતો સાંભળવાની પોતાની ટેવે ખરો ફસાવ્યો ! પછી વિચાર્યું. કાંઈ નહીં ખાંડ તો મળશે. અને છોકરીનો મીઠો મીઠો અવાજ સાંભળવાનો મળશે તે વધારાનું. બધું મીઠું જ મીઠું ! બાબુ બરાડી - બાબુ જસૂસ બની ગયો.

બીજે દિવસે તે સવારે ડ્યુટી પર હતો. અને 33 નંબરની લાઈટ ઝબકી. - 'નંબર પ્લીઝ!' બાબુ ટેવ મુજબ બોલ્યો.

'55 નંબર આપશો ?' જલતરંગ રણક્યું.

55 નંબરની રીંગ થવા માંડી. ફોન કોકે ઉપાડ્યો.

'શ્રીકાંત બોલું છું.'

'હું મંજી. આજે લાંબી વાત નહીં થાય. પણ એક વાત સાંભળ. મારો ડોસો કાલે ભરૂચ જવાનો છે. તો કાલે હું જ તારી દુકાને આવીશ. અપોરે બે વાગે. તને ફાવશે ને !'

'સારું તારી રાહ જોઈશ. પરંતુ સાંભળ હીરાલાલ શેઠ તારા પતિ છે. એમને ડોસા ના કહેવાય.' શ્રીકાંતે ફોન લટકાવી દીધો.

આ સમાચાર બાબુ બરાડીએ રાતે હીરાલાલ શેઠને પહોંચાડી દીધા.

બીજે દિવસે મંજીને કહીને ભરૂચ જવા નિકળી ગયા. પરંતુ નવા પ્લાન મુજબ ભરૂચ ન જતા, શ્રીકાંતની દુકાનની સામેની પોતાના બીજા વેપારી મિત્રને ત્યાં ખુરસી લઈને ખૂણામાં બેસી ગયા. પરંતુ નજર શ્રીકાંતની દુકાન પર રાખી. પરંતુ ન તો શ્રીકાંત દેખાયો કે ન મંજી દેખાઈ, મોડી સાંજે ઘેર ગયા. મંજી બોલી, 'મુસાફરીથી, તમે થાકી ગયા હશો. લો પહેલાં મસાલાવાળી ચણા બનાવી

દઉ, પછી જમી લો જમવાનું તૈયાર છે.'

શેઠ ગુંચવાયા. મંજી તો ઘરમાં જ હતી. બાબુ કાંઈ જુઠું ન બોલે. હશે કાલે જોઈ લઈશું.

બીજે દિવસે 33 નંબરની લાઈટ ઝબકી.

'નંબર પ્લીઝ.'

જલતરંગ બોલ્યું, '55 આપશો?'

'ચોક્કસ.'

'હું શ્રીકાંત.'

'સાંભળ. આવતી કાલથી નવરાત્રીનો મેળો ચાલુ થશે. તો રાતની દસની આરતી વખતે, મંદીર પાછળ મળ. બધાં આરતીમાં હશે અને ત્યારે અંધારું પણ હશે.'

શ્રીકાંત બોલ્યો, 'આઈડિયા સારો છે. તને મળવાની ઘડીઓ અત્યારથી ગણવા માંડીશ.'

'ડોસાને તો આરતી બારતીમાં રસ નથી. એ તો સાંજે ગાર્ડનમાં જશે.'

'તારી વાત બરાબર છે, પણ ભૂલતી નહીં પતિ એ પરમેશ્વર છે, ડોસો નહીં.'

બાબુ વાતનો અંત પતિના ગુણ ગાઈને જ બંધ કરતો.

આ વાત બાબુ બરાડીએ હીરાલાલને પહોંચાડી દીધી. હીરાલાલને મંજરી પર વહેમ તો હતો જ. પણ હજુ કોઈ પુરાવો મળતો નહોતો. તેને રેડ હેન્ડેડ પકડવી હતી. હીરાલાલે મંજીને નવરાત્રીના મેળાની વાત પૂછી. તો મંજી કહે કે આજે તો પહેલું નવરાત્ર છે. એટલે મેળામાં જવું નથી. હીરાલાલે વિચાર્યું કે એ ઢોંગ કરે છે. હું ગાર્ડનમાં જઈશ કે એ ઉપડી જશે મેળામાં. એટલે હીરાલાલ પહોંચી ગયા મેળામાં. અને આરતીના સમય પહેલાં મંદીર પાછળની ઝાડીમાં ભરાઈ બેઠા. આરતી પત્યા પછી એમને અંધારામાંથી નિકળતા બે પાંચ લોકોએ જોયા. હીરાલાલ ખસિયાણા પડી ગયા. ઘેર આવ્યા. મંજરી તો ઘસઘસાટ ઊંઘતી હતી.

બાબુ બરાડી, રોજ મંજી અને શ્રીકાંતની વાતો સાંભળતો. અને હીરાલાલને પહોંચાડતો. આજે ગામના નદી કિનારે, તો કાલે સિનેમા થિયેટરમાં. કોઈક દિવસે કાળિકા માતાના મંદિરે. તો કોઈક દિવસ હનુમાન ધર્મશ્વર. શેઠ સાહેબે કલાકો બગાડ્યા, ધંધામાં કે ચૂંટણીમાં ધ્યાન નહોતું ચલોટતું. મહિના પછી એક દિવસે તે બાબુ પર ચિડાયા.

'તું મંજીના પક્ષમાં છે. અને મને ખોટી ખોટી માહિતી આપે છે. અને મને ખોટી ખોટી જગ્યાએ દોડવે છે.'

બાબુએ બચાવ કર્યો. લો મારી ઓફિસમાં બેસો અને તમે જાતે એમની વાતો સાંભળો અને તમે જાતે ખાતરી કરો.'

હીરાલાલ તેમ કરવા તૈયાર થયા. અને સવારથી ટેલિફોન એક્ચેન્જ પર આવી ગયા. અને જ્યારે 33 નંબરની લાઈટ થઈ કે બાબુએ એમને બીજી ઈયર ફોન કાનમાં ખોસી આપ્યો. મંજી એ શ્રીકાંતની લાઈન માંગી.

'શ્રીકાંત આપણે આજે ક્યાં મળીશું?'

'આજે સાંજે કાળિકા માતાના મંદિરે દર્શન કરવા આવજો. તારા પતિ કેમ છે ? ભૂલતી નહીં પતિ તો પરમેશ્વરનો અવતાર ગણાય.'

મંજી બોલી, 'સાંજે આપણે મળીશું. તારી વાત ખરી છે. પતિ પરમેશ્વરનું જ રૂપ ગણાય.'

કેમ જાણે કેમ હીરાલાલ એમની વાતોથી ખુશ થયા. તેમ છતાં તે સાંજે કાળિકા માતાના મંદિરે પહોંચી ગયા. ત્યાં ત્રણ ચાર કલાક બગાડ્યા. ન તો શ્રીકાંત દેખાયો કે ન તો મંજી. હીરાલાલને ખાતરી થઈ ગઈ. કે તેમણે બંધને ભડકાવી દીધા છે. છો ને એ બે પ્રેમની વાતો કરે પણ મંજી રાતે પથારીમાં તો મારી સાથે જ હોય છે ને ! અને હીરાલાલે એમની મ્યુનિસિપાલિટીની ચૂંટણીમાં ધ્યાન પરોવ્યું. સાથે સાથે ધંધામાં ધ્યાન આપવા માંડ્યું.

બરાબર ત્રણ મહિના પછી એક સવારે 33 નંબરની લાઈટ થઈ.

'નંબર પ્લીઝ.'

સામે હીરાલાલ હતા, તે બોલ્યા. 'બાબુ તારી ખાંડની ગુણ પાકી.'

મંજી મા બનવાની છે. મારે ઘેર આટલી ઉંમરે પહેલી વાર બાળક આવશે. પેલાને ભડકાવીને દૂર રાખ્યો તો આ સુખનો પ્રસંગ આવ્યો. તારો ખૂબ આભાર.'

હજુ હીરાલાલ સાથે વાત પતાવે ત્યાં તો 55 નંબરની લાઈટ થઈ.

'નંબર પ્લીઝ.'

શ્રીકાંત બોલ્યો 'બાબુભાઈ, હું શ્રીકાંત બોલું છું મંજી મા બનવાની છે. હીરાલાલને ઘેર એમની આ ઉંમરે પહેલું બાળક આવશે. એમને ભડકાવીને દૂર રાખ્યા તો આ સુખનો પ્રસંગ આવશે. તમારો ખૂબ ખૂબ આભાર.'

લોકો બાબુ બરાડીનો આભાર માને છે અને બાબુ બરાડીને જ એનું કારણ ખબર નથી.

[4 Pleasant Drive, YARDVILLE, NJ 08620. U.S.A.]

ઓપિનિયનના ડિજિટલ અવતારની રજૂઆત

www.opinionmagazine.net

૧૮ એપ્રિલ, ૨૦૦૯ના રોજ આગવી વિચારશૈલી ધરાવતા “ઓપિનિયન” સામયિકનો ડિજિટલ અવતાર પ્રગટ થયો. “ઓપિનિયન”નો આ ડિજિટલ અવતાર તેના વાચકોને પ્રેરક લેખો અને સમીક્ષાઓ વાંચવા પ્રેરશે.

છેલ્લા ચૌદ વર્ષથી લંડનથી પ્રકાશિત થતું “ઓપિનિયન” એક વિચારશીલ ગુજરાતી માસિક સામયિક છે. નિરીક્ષણ, સમીક્ષા, લેખો અને સાહિત્યિક યોગદાન દ્વારા “ઓપિનિયન” ગુજરાતી પત્રકારત્વ ક્ષેત્રે સન્માનનીય સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. “ઓપિનિયન” જીવનના અનેક પાસાંઓને સમાવી લીધાં છે. વિશેષતઃ તે સાહિત્યિક સત્ત્વ અને ભારતના સાંસ્કૃતિક પ્રસંગોને તેમજ મુખ્યત્વે ગુજરાત અને યુનાઈટેડ કિંગડમના ગુજરાતી ડાયસ્પોરાને કેન્દ્રિત કરે છે. ગુજરાત અને યુનાઈટેડ કિંગડમના સંવર્ધનના કાર્યક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા હોય અને તેને અનુસરતા હોય તે લોકો માટે આ સામયિક વાંચવું ખૂબ જ જરૂરી છે. પૂર્વ આફ્રિકા અને યુનાઈટેડ કિંગડમના ભારતીય ડાયસ્પોરાના કેટલાંક ઉપયોગી લખાણ અને મૂળભૂત સામગ્રી તેની વિવિધ આવૃત્તિઓમાં સમાયેલ છે. “ઓપિનિયન”ના કેટલાંક મૂળભૂત સિદ્ધાંતો મહાત્મા ગાંધીના સિદ્ધાંતોની યાદ અપાવે છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાં શરૂ કરેલ ‘ઈન્ડિયન ઓપિનિયન’ નામક સામયિક પરથી આ શીર્ષક પ્રેરાયેલ છે. “ઓપિનિયન” એ વિચારો અને કાર્યને સાચવતું અને સ્વતંત્ર રીતે અનુસરતું સામયિક છે. આનો ઉદ્દેશ એ છે કે, તે કોઈપણ પ્રકારની જાહેરાતોને સ્વીકારતું નથી કે જેના દ્વારા આવક પ્રાપ્ત થાય. તેની આવકનો સ્ત્રોત માત્ર વાચકનું લવાજમ અને ફાળો છે.

નિશ્ચિત અંત તારીખ સાથે “ઓપિનિયન”નો જન્મ થયો છે. હમણાં જ્યારે તેના વાચકોને આ વિશે માહિતગાર કરવામાં આવ્યા ત્યારે આ વિશે વિચારવા અંગેના અનેક પ્રતિભાવો પ્રાપ્ત થયાં. “ઓપિનિયન” કલ્પનાશક્તિથી દૂર જઈ લોકોના હૃદયને સ્પર્શી ને તેમના વિચારોને એક ચોક્કસ આકાર આપ્યો છે. તેનો મૂળ ઉદ્દેશ ક્યારેય સમાધાન કરવામાં માનતો નથી. સભાનપણે વાચકોની અને તેમના પ્રતિભાવોની ક્યારેય ઉપેક્ષા કરવામાં આવતી નથી. અંતે નક્કી થયું કે વિચારોની જીવંત એટલે “ઓપિનિયન”નો ડિજિટલ અવતાર.

“ઓપિનિયન” ઓનલાઈન એ “ઓપિનિયન”ના મજબૂત પાસાંઓને આવરી લઈને આગેકૂચ કરી રહ્યું છે. સમકાલીન ડાયસ્પોરિક સાહિત્યના ઉત્તમ પાસાંઓની રજૂઆતની સાથે તે ડાયસ્પોરિક સંસ્કૃતિ, ભાષા અને ઈતિહાસની ઉત્કૃષ્ટ ઝાંખી પણ કરાવશે. “ઓપિનિયન”ની એક રસપ્રદ લાક્ષણિકતા તેનો પ્રોફાઈલ વિભાગ છે કે જ્યાં વાચક નામાંકિત વ્યક્તિઓની અપ્રગટ માહિતી માણી શકે છે.

“ઓપિનિયન” ઓનલાઈન સમકાલીન ડાયસ્પોરા સાહિત્યનો ખજાનો છે. એમફિલ અને અન્ય સંશોધનના અભ્યાસ માટે “ઓપિનિયન”ને વિષય તરીકે લઈ શકાય. “ઓપિનિયન”ની બધી જ પ્રકાશિત આવૃત્તિઓ સાઈટ પર ઉપલબ્ધ છે. “ઓપિનિયન” એ બદલાતા સમયનો સાક્ષી અને શૈક્ષણિકો, સંશોધનકારો અને ડાયસ્પોરાના પ્રેમીઓને માહિતીનો ઉત્તમ સ્ત્રોત પૂરો પાડે છે.

“ઓપિનિયન” ઓનલાઈન એ વાચક અને “ઓપિનિયન” વચ્ચે સેતુરૂપ વેબસાઈટ છે. વાચક તેમાં લખી શકે, લેખોને ક્રમાંકિત કરી શકે અને પોતાના પ્રતિભાવો આપી શકે છે. આ ઉપરાંત નામાંકિત સર્જકો સાથે જીવંત વાતચીત, પોલ અને કાર્ટૂન જેવા વિવિધ પાસાંઓને આવરી લેવાનું કાર્ય વિચારણા હેઠળ છે.

વિપુલ કલ્યાણીના તંત્રીપદેથી નીકળતા, અને પીડીએફ સ્વરૂપે ‘ગુજરાતી લેક્સિકોન’ની વેબસાઈટ <http://www.gujaratilexicon.com> પર વાંચી શકાતા, “ઓપિનિયન”ના નવા અવતારમાં બીજી વાચનસામગ્રીનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાં મુખ્ય છે ‘ઓપિનિયન-સમાંતર ગુજરાત’.

એ તે કેવો ગુજરાતી, જે હો કેવળ ગુજરાતી?
-ઉમાશંકર જોષી

ઓપિનિયન-સમાંતર ગુજરાત : ગુજરાતી વેબવિશ્વમાં નવી કેડી

‘ઓપિનિયન-સમાંતર ગુજરાત’ શું છે ?

આ એક એવો મંચ છે, જ્યાંથી ગુજરાત, દેશ અને દુનિયાના પ્રવાહો સરકારી પ્રેસનોટ જેવા એકરંગી સ્વરૂપે નહીં, પણ તરણિતરના મેળાની વેશભૂષા જેવા અનેકરંગી સ્વરૂપે રજૂ થશે.

‘ઓપિનિયન-સમાંતર ગુજરાત’ પર મુકાતી વાચનસામગ્રીમાં સવારના અખબાર જેવી નિયમિતતા અને તાજગી, બપોરના અખબાર જેવી મસ્તી (અને ‘રવિવારે રજા’નો નિયમ), સામયિક જેવું વિષયવૈવિધ્ય, વિચારપત્ર જેવું ઉડાણ અને ‘ડાયજેસ્ટ’ની જેમ યુનંદા લેખો છે.

ગુજરાતની ભૂમિ પર રહીને આસપાસ નજર હટાવ્યા વિના, આંગણે આવી ગયેલા વિશ્વને સ્વસ્થ નાગરિક દૃષ્ટિથી નીરખવા-પરખવાના પ્રયાસમાં, કલો કે ગુર્જર વિશ્વવાસી તરીકેની સફરમાં, સૌનું વાચક-લેખક-વિવેચક (અને હા, જાહેરખબર આપનાર તરીકે પણ!) સ્વાગત છે.

www.opinionmagazine.net/Samantar-Gujarat

એમાં તમારા માટે શું છે ?

- વાચકો માટે રોજરોજની સમૃદ્ધ, વિચારપ્રેરક, મનોરંજક વાચનસામગ્રી
- લેખકો માટે અભિવ્યક્તિનું સબળ માધ્યમ
- ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓ માટે ગુજરાત અને ગુજરાત બહારના સાહિત્ય-સંસ્કાર તથા રાજકીય જગતના સંપર્કમાં રહેવાની તક

‘ઓપિનિયન-સમાંતર ગુજરાત’નાં સહભાગી

પ્રકાશ ન. શાહ વિપુલ કલ્યાણી ઉર્વીશ કોઠારી બિનીત મોદી દિવ્યેશ વ્યાસ